

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

«На правах рукопису»
УДК _____

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ Кутуєв П.В.
«__» _____ 2018 р.

Магістерська дисертація

на здобуття ступеня магістра

зі спеціальності 054 «Соціологія»

**на тему: «Порівняльний аналіз національних ідентичностей в європейських
країнах»**

Виконала: студентка VI курсу, групи СЛ-61мз
Шмелькова Євгенія Євгеніївна _____

Науковий керівник:
Доцент кафедри соціології, к. соц. н., доц.,
Коржов Г.О. _____

Рецензент:
Доцент кафедри теорії та практики управління, к. філ. н., доц.,
Польська Т.Д. _____

Засвідчую, що у цій магістерській дисертації
немає запозичень з праць інших авторів без
відповідних посилань.

Студентка _____
(підпис)

Київ – 2018 року

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

Факультет соціології і права

Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньою – науковою програмою
Спеціальність (спеціалізація) - 054 «Соціологія» («Соціологія модернізації та наукового – технічного розвитку»)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Кутуєв П.В.

«__» _____ 2018 р.

ЗАВДАННЯ

на магістерську дисертацію студентці

Шмельковій Євгенії Євгенівні

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема дисертації «Порівняльний аналіз національних ідентичностей в європейських країнах», науковий керівник дисертації Коржов Геннадій Олександрович, к. соц. н., доцент.

затверджена наказом по університету від «26» березня 2018 р. №1022-с

2. Термін подання студентом дисертації 11.05.2018 р.

3. Об'єкт дослідження феномен національної ідентичності

4. Предмет дослідження трансформація національної ідентичності

5. Перелік питань, які мають бути розроблені:

- розкрити сутність та виміри поняття національної ідентичності;
- виявити концептуальні підходи до вивчення національної ідентичності;
- проаналізувати глобальну кризу колективних форм ідентичностей;
- розглянути зв'язок національної та європейської ідентичностей;
- виявити специфіку формування української національної ідентичності та її

взаємозв'язок із європейською ідентичністю;

- проаналізувати зміни у національній ідентичності країн з плином часу.

6. Орієнтовний перелік ілюстративного матеріалу 26 додатків

7. Орієнтовний перелік публікацій _____

---

8. Дата видачі завдання лютий 2018 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	Жовтень – листопад 2017 року	«Виконано»
2.	Формування джерельної бази	Грудень – Січень 2018 року	«Виконано»
3.	Складання розгорнутого плану	Лютий 2018 року	«Виконано»
4.	Підготовка першого розділу	Лютий-Березень 2018 року	«Виконано»
5.	Підготовка другого розділу	Березень – Квітень 2018 року	«Виконано»
6.	Підготовка третього розділу	Квітень – Травень 2018 року	«Виконано»
7.	Оформлення бібліографічного апарату	Травень 2018 року	«Виконано»
8.	Підготовка автореферату	Травень 2018 року	«Виконано»

Студентка

Шмелькова Є.Є.

Науковий керівник

Коржов Г.О.

АНОТАЦІЯ

Шмелькова Є.Є. Порівняльний аналіз національних ідентичностей в європейських країнах. – Рукопис.

Магістерська дисертація на здобуття ступеня магістра за спеціальністю 054 «Соціологія». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Кафедра соціології. – Київ, 2018.– 154 с., 8 табл., 19 рис., 26 дод., список використаних джерел з 145 найменувань.

Магістерська дисертація присвячена аналізу національних ідентичностей в порівняльній крос-національній перспективі на прикладі трьох європейських країн (Німеччини, Великої Британії та Румунії).

Окрему увагу приділено експлікації взаємозв'язків між європейською та національною ідентичностями. Визначено динаміку змін національної ідентичності країни-учасниці Європейського Союзу до членства в організації та після, поглиблено аналіз національних ідентичностей країн засновниць ЄС та країн, що приєдналися до організації протягом останніх років. Досліджено суперечності взаємозв'язку національної та європейської ідентичностей.

У магістерській дисертації запропоновано перспективи трансформації української національної ідентичності в контексті європейської ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, європейська ідентичність, колективна ідентичність, глобалізація, компаративний аналіз.

SUMMARY

Shmelkova Ye.Ye. Comparative analysis of national identities in European countries. – Manuscript.

Master's dissertation for master's degree in specialty 054 «Sociology». – National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute».

Department of Sociology. – Kyiv, 2018. – 154 p., 8 tab., 19 pic., 26 app., references – 145 items.

The master's dissertation is devoted to the analysis of national identities in the comparative cross-national perspective on the example of three European countries (Germany, Great Britain and Romania).

Particular attention is paid to the explication of the links between European and national identities. The dynamics of changes in the national identity of the EU member state before and after its membership in the organization are determined. National identities of the EU founding countries and countries that have joined the organization in recent years have been analyzed in depth. The contradiction between national and European identities is investigated.

In the master's thesis the prospects of transformation of Ukrainian national identity in the context of European identity are offered.

Key words: national identity, European identity, collective identity, globalization, comparative analysis.

Зміст

Вступ	8
I Розділ. Національна ідентичність як категорія соціологічного знання	13
1.1. Поняття національної ідентичності	13
1.2. Виміри національної ідентичності.....	23
1.3. Концептуальні підходи до вивчення національної ідентичності як форми колективної ідентичності	30
II Розділ. Трансформація національної ідентичності в епоху глобалізації	42
2.1. Національна ідентичність у глобальну епоху	42
2.2. Національна ідентичність у політичному проекті Європи.....	48
2.3. Перспективи трансформації української національної ідентичності	61
III Розділ. Трансформація національної ідентичності в контексті європейської ідентичності	66
3.1. Емпірична база та технологія дослідження.....	66
3.2. Порівняльний аналіз національної ідентичності за трьома хвилями.....	68
3.3. Взаємозв'язок національної та європейської ідентичностей.	82
Висновки та рекомендації	98
Список використаних джерел	102
Додатки	115

Вступ

Актуальність теми дипломної роботи.

Глобальні тенденції призводять до змін на всіх рівнях суспільного життя, в зокрема до трансформації національної ідентичності, адже соціальні відносини виходять за рамки виключно національного характеру. Якщо раніше індивід ідентифікував себе з певною етнічною групою, нацією, країною, то нині засади, на яких будуються колективні ідентичності, змінюються. Дифузія культурного простору призводить до часткового знищення чи заміщення попередніх культурних зразків. Подібні процеси можуть спричиняти дезорганізацію та маргіналізацію не тільки окремих індивідів, а й великих соціальних груп.

Національна ідентичність є важливою характеристикою будь-якого індивіда, адже вона визначає його місце у національній історії, що в свою чергу означає ідентифікацію з певною нацією, конкретизацію її місця у геополітичному просторі, її особливостей та форм існування. Реакція на загрозу втрати власної національної ідентичності може викликати як крайню форму націоналізму, так і космополітизм. Відчуження від традиційних сформованих зв'язків призводить до спроби пошуку нової ідентичності чи відриву від соціальної групи. З іншого боку, крайні агресивні прояви націоналізму призводять до екстремістських течій, терактів та збройних конфліктів. Отже, закономірною реакцією на виклики глобалізації можна назвати прагнення до збереження національної ідентичності.

Українське суспільство існує у геополітичній дихотомії Захід – Схід, яка призводить до протилежних трактовок у виборі майбутніх стратегій розвитку. Незважаючи на те, що уряд України проголосив чіткий курс на вступ до Євросоюзу, перед підписанням угоди про асоціацію однозначної прихильності дана політика перед громадян України не мала. Більше того, Європейський Союз не є суто економічною організацією. Прагнучи об'єднати країни-учасниці у єдину організацію, керівні інституції ЄС культивують та намагаються поширити європейську ідентичність як універсальну для європейських країн.

Незважаючи на достатньо великий інтерес до проблематики інтеграції європейської ідентичності у країнах учасницях, трансформація національної ідентичності є недостатньо вивченою. Попередні дослідження показували неоднозначні результати навіть на базах одних і тих же світових крос - національних досліджень. Більше того, Європейський Союз є мультикультурним простором, в якому поєднуються різноманітні за політичним, економічним рівнями, а також етнічною ситуацією держави. Попри глобальні космополітичні тенденції, останні дослідження також дають підставу стверджувати, що етнічна та регіональна ідентичності зростають.

З огляду на багатовимірність національної ідентичності, її трансформація відбувається на декількох рівнях. Змінюючись під впливом глобальних тенденцій національні ідентичності європейських країн взаємодіють одночасно з наднаціональною ідентичністю. Вивчення європейської ідентичності в структурі колективної ідентичності індивідів дозволить розглянути міру її прояву в країнах європейського простору. Взаємовплив національної та наднаціональної ідентичностей дасть змогу окреслити можливі шляхи для подальшого розвитку української національної ідентичності.

Стан наукової розробленості проблеми.

Даною проблематикою у своїх дослідженнях займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Серед дослідників, які досліджували феномен національної ідентичності, можна назвати Ч. Кулі, Д. Міда, Г. Блумера, П. Бурке, Д. Маккола, Ш. Страйкера та інші. Поняття національної ідентичності як уявної спільноти вивчав Б. Андерсен. П. Бурд'є зробив внесок у дослідження механізмів конструювання та поширення національної ідентичності. Структуру національної ідентичності розглядав С. Шульман. В процесі розгляду поняття національної ідентичності, її структури, функцій та шляхів конструювання були використані також розробки Н. Бергера, Е. Гоффмана, Е. Еріксона, М. Гібернау та інших вчених.

Глобальний контекст трансформацій розкривали у своїх роботах Бек У., М. Гібернау, Ю. Хабермас, Л. Інглхарт, І. Валлерстайн, Е. Хобсбаум та інші. У роботі розглядалося поняття нації як ключового концепту для визначення національної ідентичності, розробленого в тому числі такими вітчизняними вченими як Даренська В., Нагорна Л., Руткевич М. та іншими. Особливості формування української національної ідентичності, її трансформація у глобальну епоху та взаємозв'язок з іншими формами колективної ідентичності досліджували Лазарович Н., Костенко Н., Коржов Г., Ручка А. та інші. Разом з тим, направленість трансформацій національної ідентичності країн європейського простору та взаємозв'язок національної ідентичності з європейською є недостатньо вивченим.

Метою роботи є порівняльне дослідження національної ідентичності мешканців європейських країн та вивчення взаємозв'язків між європейською та національною ідентичностями.

Завданнями роботи є:

- розкрити сутність та виміри поняття національної ідентичності;
- виявити концептуальні підходи до вивчення національної ідентичності;
- проаналізувати глобальну кризу колективних форм ідентичностей;
- розглянути зв'язок національної та європейської ідентичностей;
- виявити специфіку формування української національної ідентичності та її взаємозв'язок із європейською ідентичністю;
- проаналізувати зміни у національній ідентичності країн з плином часу.

Об'єктом даного дослідження виступає феномен національної ідентичності.

Предметом дослідження є трансформація національної ідентичності.

Методи дослідження.

У даному дослідженні були використані як загальнотеоретичні, так і математичні методи дослідження соціальної реальності. Для теоретичного та

аналітичного розділів використовувався історичний, порівняльний, аналітичний та метод синтезу. Застосування вищезазначених методів дозволяє проаналізувати сутність феномену національної та європейської ідентичностей, їх структуру та взаємозв'язок. Практична частина сфокусована на аналізі вторинних даних дослідження ISSP за трьома хвилями та здійснювалася за допомогою статистичного пакету IBM SPSS. Для перевірки статистичних гіпотез застосовувалися кореляційний, багатофакторний дисперсійний, факторний та регресійний аналізи.

Наукова новизна дослідження полягає у наступному:

- визначено динаміку змін національної ідентичності країни – учасниці Європейського Союзу до членства в організації та після;
- поглиблено аналіз національних ідентичностей країн засновниць ЄС та країн, що приєдналися до організації протягом останніх років;
- подальшу розробку отримав компаративний аналіз вимірів національних ідентичностей європейських країн;
- виявлено та доповнено суперечності взаємозв'язку національної та європейської ідентичностей;
- запропоновано перспективи трансформації української національної ідентичності в контексті європейської ідентичності.

Теоретична та практична цінність роботи. Враховуючи політичний курс України на євроінтеграцію, необхідно розглянути вплив, який європейська ідентичність може справити на національну ідентичність нашої країни на прикладі країн – учасниць, які достатньо довго перебувають у складі організації. Більше того, українська національна ідентичність формувалася у складних умовах, тому без формування власної стійкої ідентичності в українському суспільстві можуть наростати процеси дезінтеграції. Проведене дослідження дасть змогу виявити направленість змін національної ідентичності у часовому просторі. Здійснений аналіз даних дозволить виявити силу та спрямованість взаємозв'язку національної та європейської ідентичностей. Результати дозволять оцінити можливі

перспективи розвитку української національної ідентичності. В подальшому, отримане знання може бути використане для коригування економічного, політичного та культурного розвитку нашої країни. Крім того, результати дослідження можуть бути використані в подальших соціологічних дослідженнях та для викладання спецкурсів.

Структура дипломної роботи.

Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків та рекомендацій, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи 152 сторінки (з них 94 сторінки основного тексту). Список використаних джерел містить 145 найменувань.

I Розділ. Національна ідентичність як категорія соціологічного знання

1.1. Поняття національної ідентичності

Проблема визначення поняття "національна ідентичність" виходить в першу чергу з неоднозначності трактувань різноманітними вченими суміжних понять ідентичності, ідентифікації та нації. Власне поняття "ідентичність" має велику кількість інтерпретацій. У соціологічній енциклопедії ідентичність "використовується для опису індивідів і груп як відносно стійких, тотожних самих собі" цілісностей. В цьому контексті ідентичність є відношенням, а не властивістю (тобто щось притаманне індивіду первісно). Вона формується, закріплюється чи трансформується в процесі соціальної взаємодії" [6, с. 147-148]. Однак таке визначення має не концептуальний, а радше описовий характер.

Етимологія слова "ідентичність" (від латинського *identicus* – однаковий, тотожний) поєднує у собі тотожність особі самій собі ("Інший"), та виняткову однаковість із кимось або чимось ("різний"). Ідентичність – це співвіднесеність індивіда з самим собою у зв'язку із власною мінливістю, змінністю. Вона є способом збереження форми суб'єкта в часі та просторі [83]. Поняття "ідентичність" також може означати справжність, унікальність (лат. *ipse*, англ. *selfhood*, нім. *Selbstheit*). Цей підхід характерний для філософії М. Хайдеггера адже він використовував поняття "тожсамість" як позначення само-буття. Самість не є тотожністю, вона репрезентує інший бік ідентичності [88, с. 192-220].

На відміну від українського і російського відповідників поняття ідентичність (англ. *identity*, фр. *identite*, нім. *Identitat*) у європейських мовах означає не тільки "тотожність" і "автентичність", а й "особу", "особистість". Зміст поняття "ідентичність" органічно пов'язаний з процесом ідентифікації. Термін "ідентифікація" походить від пізньолатинського "*identificare*" і в буквальному розумінні означає ототожнення, уподібнення, впізнання, встановлення співпадіння об'єктів. У "Філософському енциклопедичному словнику" ідентифікацією називають "дію, спрямовану на встановлення ідентичності" [42]. Якщо ідентифікація передбачає дії, деякий процес співвіднесення одного

суб'єкта з іншим, виявлення спільних чи, навпаки, специфічних ознак, рис, то ідентичність постає як певна даність, результат процесу ідентифікації [51, с.382-386].

Уперше поняття "ідентифікація" було використано З. Фройдом наприкінці ХІХ ст. Мислитель використовував його як асоціацію одного "Я" з іншим, у результаті чого перше "Я" імітує друге "Я". У неортодоксальному психоаналізі зміст поняття ідентифікації розширився до способу психологічного захисту "Я" від зовнішніх загрозливих об'єктів, механізму формування здатності особистості до саморозвитку. Соціальна сутність людини передбачає, що вона прагне до включення в соціум (спільноту) і водночас – до відокремлення як індивідуальності. Ідентичність є відчуття, усвідомлення і переживання індивідом своєї належності до певної спільноти людей. Почуття належності виконує важливі соціальні та соціально - психологічні функції. Воно забезпечує підпорядкування індивіда певній соціальній групі, а також груповий захист. Більше того, відчуття ідентичності надає її суб'єктові соціально значущий комплекс цінностей, символів і традицій.

Феномен ідентичності пояснює кілька соціально-психологічних теорій. Однією з найбільш обґрунтованих можна назвати теорію соціальної ідентичності з позицій символічного інтеракціонізму. Серед представників цього напрямку, які займалися проблематикою ідентичності, можна назвати Ч. Кулі, Дж. Міда і Г. Блумера, а також сучасників - П. Бурке, Дж. Маккола, Ш. Страйкера та інших. Теоретики цього підходу розглядають ідентичність індивіда як продукт суспільних ролей. В рамках даного підходу механізми ідентичності аналізуються на мікросоціальному рівні [33]. Увага також приділяється поняттю опуклості ідентичності. Всі ідентичності мають різне суб'єктивне значення для індивідів, тому мають різні наслідки. Таким чином, можна говорити про ієрархічний характер структури ідентичностей. Найбільший вплив на ідентифікацію і поведінку індивіда мають ідентичності, які для певного індивіда є найбільш значущими.

Ш. Страйкер сформулював теорію, за якою різноманітні соціальні ролі, які виконує індивід, створюють унікальну варіацію його індивідуальної ідентичності. З позицій цієї теорії ідентичності люди приписують собі відрефлексоване "я" в процесі інтеракції в громадському просторі. Отже, "Я" пов'язане з певними приписуваними позиціями і виконанням визначених ролей. Реакція членів групи, які взаємодіють з індивідом, і формують фундамент для його самовизначення. Більше того, виконання соціальної ролі дозволяє індивіду бути пов'язаним з соціальною структурою. Ш. Страйкер намагався пояснити взаємозв'язок індивіда і соціальної структури як гетерогенний, але в той же час складно організований. Колективна ідентичність з позицій цього підходу як базис використовує приналежність до соціальної групи. При цьому, особливе значення має самокатегоризація і порівняння. Ідентичність дозволяє не тільки співвідносити себе з певною категорією, а й ідентифікувати осіб, що не входять до групи як зовнішніх суб'єктів. Порівняння додає оцінний зміст в процес співвіднесення. При цьому порівнюються внутрішні і зовнішні члени групи [143].

Інший напрямок було розроблено в рамках соціальної психології. Він приділяє особливу увагу територіальній ідентичності. Г. Прошанскій ввів це поняття в 70-х роках XX століття. В основі просторової ідентичності лежить структура "Я", що включає в себе ідеї, спогади, почуття і інтерпретації фізичних місць. Місце несе в собі символи гендеру, класу і інших статусних характеристик. Інший дослідник Брейквелл виділяє самоповагу, самоєфективність, своєрідність і неперервність як принципи ідентичності [137, с. 57-83]. Послідовники вченого акцентували увагу на ролі території для ідентифікації індивіда. При цьому територіальна приналежність індивідів пов'язана зі значеннями і символами, що надають індивіди певному місцю. Таким чином, в процесі міжгрупової взаємодії вони представляють собою джерело соціальної пам'яті. Саме з цієї причини міграція загрожує принципам ідентичності. Просторова ідентичність розглядалася також як джерело прихильності до певного місця, самокатегоризації індивіда [26, с.107-124]. А. Хейг розглядає зв'язок між ідентичністю індивіда і місцем з точки

зору взаємовпливу місця на самоідентифікацію людини, і людини на місце. Територіальна ідентичність є однією з форм соціальної ідентичності [117, 44-51].

Варто також окреслити ідентичність з точки зору класичної праці Б. Андресона. Дослідник концентрує свою увагу на понятті нації, яке з точки зору його підходу являє собою "уявну політичну спільність [...] Вона уявна тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, які не будуть зустрічати і навіть не будуть чути нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх причетності " [1]. Таким чином, будь-яка спільність є уявною і її "потрібно розрізнати не з позиції її реальності чи нереальності, а за способом уяви" [1]. Уявні спільноти ґрунтуються на спільнотах цивілізації, території, релігії, політики, гендеру та інших. При цьому Б. Андерсон вважає, що незалежно від того, на чому базується особливість та природність державної ідентичності (мова, історія, релігія, етнічна або територіальна приналежність), ці два поняття являються головними для національної ідентичності. При цьому вони не є статичними і постійними, а можуть змінювати інтерпретацію або зникати. Важливо також відзначити, що сила національної ідентичності впливає на посилення прагнення до суверенітету і незалежності. Рівень національної самосвідомості дозволяє державам вижити у мінливому зовнішньому середовищі [95, с. 569-601].

Відомий соціолог П. Бурдьє вважав, що пошуки об'єктивних критеріїв територіальної ідентичності не повинні відходити від розуміння, що в соціальній практиці ці критерії (наприклад, мова, діалект та акцент) є об'єктами психічних уявлень, тобто актів інтеракції, в які агенти вкладають свої інтереси. Бурдьє у своїй теорії габітусу розглядає національну ідентичність як навчену. Більше того, вона відкрита для модифікації та реконструкції через навчальні практики. Отже, ідентичність це продукт соціального формування, який може нескінченно трансформуватися. Соціолог вважав, що саме завдяки навчальній системі індивідів можна навчити почуттю близькості до певної соціальної групи, у тому числі нації. Бурдьє також вважав, що національна та європейська ідентичність не є

природною чи даною. Змінюючи габітус громадян, їх індивідуальний суб'єктивний досвід, можна змінити їх спосіб буття, бачення, мислення та дій. Чим більше люди мають відношення один до одного в повсякденному житті, тим більше шансів, що вони будуть визначати один одного як співвітчизників [56, с. 45-60].

У структурі соціальної ідентичності зазвичай виокремлюють когнітивний та афективний компоненти. Когнітивний включає у себе знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом, в той час як афективний – оцінку якостей власної групи, значущості членства в ній [92]. Отже, ідентифікація як процес ототожнення індивіда з тим чи іншим об'єктом, людиною, групою відбувається на основі засвоєння певних культурно-символічних ознак, цінностей, стандартів поведінки, соціальних установок і ролей. Почуття спільності формується на основі відмінності "свого" та "чужого". Ідентичність – це не тільки співвіднесення індивіда з певною спільнотою людей (наприклад, нацією), а й уява про неї, її мову, культуру, історію і державність, якщо така є [37, с.10-97].

Ідентичність є продуктом соціальної взаємодії. Вона виникає внаслідок проєкції індивідами на себе очікувань і норм інших, отже, носіями певної ідентичності індивіди стають в процесі виконання соціальної взаємодії. П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що "ідентичність є основним елементом суб'єктивної реальності, вона перебуває у діалектичному взаємозв'язку з суспільством... і набувається тільки через сприйняття значущого іншого" [54]. Говорячи про суб'єктивну реальність, автори наголошують, що суспільство складається не тільки із феноменів, які не залежать від нашої свідомості, тобто воно репрезентує не лише об'єктивну реальність, а й "постає у вигляді суб'єктивних значень, колективних уявлень, смислових систем, які конструюються людьми у процесі їхньої діяльності" [54]. Ідентичність формується на основі інтерналізації, яка передбачає розуміння, засвоєння на основі "запозичення" тієї соціальної реальності, в якій інші вже живуть. Це означає, що учасники конкретних дій взаємно визначають ситуації, але, що найважливіше, "тепер між ними

відбувається постійна безперервна ідентифікація. Ми не тільки живемо в одному і тому ж світі. Ми беремо участь в бутті один одного" [73].

Поняття національної ідентичності у найзагальнішому вигляді означає колективну належність до конкретної національної спільноти, її культури. Американська дослідниця Л. Грінфелд зазначає, що національна ідентичність "полягає в належності до "народу", найважливішою ознакою якого є те, що його визнають як "націю". Дослідниця називає п'ять найважливіших аспектів національної ідентичності [114, 34-36]:

- Людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування;
- Спільне історичне минуле, спільні обов'язки та уявлення про спільне майбутнє;
- Спільні дії;
- Постійне проживання в одній країні;
- Спільні характеристики, які об'єднуються поняттям "національного характеру" та формують загальнонародну культуру.

Зазначені риси національної спільноти є водночас найголовнішими ознаками національної ідентичності. За своєю суттю це поняття є багатовимірним, отже, не може бути зведеним до єдиного компоненту. Також національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, які відрізняють одну національну спільноту від іншої. Істотного значення тут набувають колективна пам'ять, відчуття спільної долі, загальні переживання, тобто все, що сприяє формуванню колективного "Ми".

Професор Варшавського університету О. Гнатюк визначає національну ідентичність як "комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептуацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептуацією держави". Професор зазначає, що ідентичність може бути динамічним поняття, тому що

відчуття належності людини до певної спільноти може зазнавати різноманітних змін [12].

Специфіка національної ідентичності полягає в тому, що в ній проявляються не тільки зовнішні (соціальні), а й внутрішні (психологічні) риси. "На відміну від соціальної, професійної та інших форм і видів ідентифікації, що спираються на реальні та в принципі "вимірювані" форми діяльності, ролі, статуси, – зазначає М. Г. Скворцов, – етнічна ідентичність є комплексом символів, сукупність яких породжує особливого роду відчуття належності до спільноти. При цьому її члени можуть бути відмінні за різними параметрами, проте відчувати свою національну єдність [78, с. 8-22].

Отже, поняття "національної ідентичності" передбачає колективне самоконструювання образу власної національної спільноти. Цей образ залежить від об'єктивних передумов (наприклад, політичної та економічної ситуацій, зовнішніх загроз тощо). На колективне конструювання національної спільноти впливають стереотипи, міфи та ціннісні уявлення. Національна ідентифікація особистості – це процес ототожнення, уподібнення особистістю себе з певною нацією. "Змістом цього процесу є суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти на основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає як результат формування відносно стійкої системи усвідомлюваних уявлень і оцінок реально існуючих, диференціюючих та інтегруючих ознак життєдіяльності нації, а також прийняття групових цінностей та норм" [27, с.74]. Отже, національна ідентифікація є соціально-психологічним процесом ототожнення індивіда зі своєю нацією, спрямована на формування особистості як суб'єкта певної національної спільноти.

Польська дослідниця А. Ключковська розрізняє ідентичність цілісних національних спільнот та індивідуальну національну ідентичність [2, с. 225-230]. Остання постає лише одним з аспектів інтегральної ідентичності окремого індивіда. У цьому контексті поняття національної ідентичності розглядається у філософсько-антропологічному та соціально-історичному аспектах. Перший

означає індивідуальний процес усвідомлення належності до певної нації, національної культури, а другий - осмислення національних особливостей як імперативу у визначенні історичного шляху розвитку нації.

Е. Сміт на початку 90-х рр. XX ст. визначив, що структура будь-якої національної ідентичності містить в різній мірі і громадянський, і етнічний елементи. Досить часто національна ідентичність ототожнюється з політичною чи культурною, а найчастіше – з етнічною. Культурно-національна ідентичність зміщує акцент на культурну складову національної ідентичності, а громадянська національна ідентичність орієнтується в першу чергу на політичний компонент.

Національна ідентичність чітко "вписує" індивіда в певну національну спільноту. Класова, родова, расова, релігійна типи колективної ідентичності можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею. Е. Сміт на рівні звичайної констатації справедливо стверджує, що національна ідентичність "сьогодні не тільки глобальна, а й усепроникна". Здатність національної ідентичності акумулювати в собі інші форми і види ідентичностей закономірно веде до того, що на неї, ніби на своєрідну "матрицю", накладаються компоненти інших тожсамостей, що виокремлюють індивідуальну автентичність.

В першій половині 90-х рр. XX ст. у структуру концепцій національної ідентичності входили спільні елементи: для громадянської ідентичності – це аспект рівноправності громадян, для етнічної ідентичності – спільність території, мови, релігії, традицій, звичок. Більше того, всі концепції національної свідомості цього періоду встановлювали існування громадянської національної ідентичності переважно у країнах Заходу, етнічної – на Сході [4, с.18-19].

У другій половині 90-х рр. XX століття акцент зміщується на визначення типу національної ідентифікації у пострадянських країнах. Р. Брюбейкер та Дж. Ськопфлін у центр питання національної ідентичності ставили етнічну приналежність. Р. Брюбейкер вважав, що у типі національної ідентичності Східної Європи та Євразії домінує етнокультурний аспект [5]. Вчений доходить до висновку, що в цих країнах націоналістичні рухи передували створенню

державності. Більше того, сама держава створювалася на користь певних етнополітичних групи. У нових демократіях національна ідентичність дистанційована від ідеї громадянства та орієнтована на передачу соціальної відповідальності структурам влади. Д. Ськопфлін звертає увагу на зв'язок етнічного націоналізму та історичних патернів комуністичної ідеології. Дослідник вважає, що ідеологічні патерни комунізму визначають переважання етнічних патернів національної ідентичності у країнах Східної Європи та Євразії.

На початку ХХІ ст. були критично переосмислені стандартні підходи до національної ідентичності. Більше того, дослідники сконцентрували свою увагу на вдосконаленні соціально-філософського аналізу національної ідентичності. На матеріалах емпіричних досліджень країн Європи та Північної Америки розробив та релізував стратегію оцінки національної ідентичності американський дослідник С. Шульман. Його стратегія передбачала компаративний аналіз індексів національної ідентичності, загальної та систематизованої концепцій.

Шульман розглядає національну ідентичність як багаторівневу систему. Її структура складається з культурного, етнічного та громадянського компонентів. Більше того, його концепція передбачає розрізнення культурної та етнічної складових. Дослідник вважав, що в межах багаторівневої схеми національної ідентичності переважає якийсь з трьох варіантів, а два інших є менш значущими за своїм впливом. Культурна, громадянська чи етнічна ідентичності є факторами, які представники певної нації вважають найбільш значущими для об'єднання [141].

Загальний індекс національної ідентичності С. Шульмана містить 10 компонентів, зокрема:

- 5 компонентів громадянської ідентичності: спільність території, громадянства, схильність до певної системи політичних принципів чи ідеології; довіра до політичних інститутів і рівність політичних прав, бажання і згода бути частиною нації;
- 3 компоненти культурної ідентичності: мова, релігія, традиції;

– 2 компоненти етнічної ідентичності: походження і раса.

Шульман наголошує, що громадянська та культурна ідентичності відрізняються. В той час як громадянський націоналізм допускає політичне об'єднання громадян на таких принципах, як спільна держава, дотримання законів і шанування державних інститутів влади, довіра до існуючих політичних засад тощо, то культурна ідентичність означає культурну єдність на основі спільності мови, релігії та інших культурних принципів об'єднання.

Вітчизняні дослідники також доклали чимало зусиль до вивчення феномену національної ідентичності. Українська дослідниця В. Даренська виділяє декілька підтипів національної ідентичності [16, с. 194-196]:

1) архаїчний або протонаціональний - виникає в межах первісної родоплемінної спільності людей, що передуює виникненню етносів і націй у сучасному розумінні цього слова. Йому притаманний тип рефлексії "свої - чужі", а ознаки спільноти не виокремлені від родинних зв'язків;

2) романтичний - пов'язаний із відчуттям самоцінності кожної національної спільноти. Нація розглядається як спільнота людей у просторі та часі. Національне самовизначення відбувалось у процесі відмежування від найближчих сусідів. Для романтичного типу національної ідентичності характерний інтерес до народної творчості;

3) модерний - пов'язаний з розвитком політичної думки, зокрема ідеології націоналізму. Для цього типу ідентичності характерний розгляд нації як основи ідентичності;

4) постмодерний.

Автором даної роботи поняття національної ідентичності розглядається як конструкція, що складається з багатьох взаємопов'язаних елементів, у тому числі етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико - правових. Ці елементи означають зв'язки солідарності між індивідами, об'єднаними спільною пам'яттю, традиціями та міфами. Конструювання національної ідентичності

дозволяє визначити характер і спрямованість процесів суспільної інтеграції, консолідації та зовнішньої політики.

1.2. Виміри національної ідентичності

Механізми формування національної ідентичності мають психологічну природу. Однак національне самовизначення індивіда є внутрішнім відображенням у свідомості людини зовнішніх чинників, що у своїй сукупності становлять феномен ідентичності. Серед основних чинників, що здійснюють вплив на формування національної ідентичності можна назвати історичну територію, спільну мову та культуру, єдиний економічний та релігійний простір, спільну історичну пам'ять та міфи, а також єдині закони та обов'язки всіх членів суспільства. Зв'язок цих елементів національної ідентичності дуже сильний. Прив'язаність до певної території має для індивіда емоційно забарвлений характер. Прикладом можуть слугувати діаспори народів.

Національна ідентичність – це складна та багатовимірна матерія. Вітчизняна дослідниця М.А. Козловець виділяє наступні структурні рівні національної ідентичності [30, с. 60-65]:

- 1) національно – історичний - містить усвідомлення єдності нації, уявлення про її історію, ставлення до певної нації та її культури, що визначають політичну та суспільну свідомість;
- 2) формально - практичний – на ньому відбувається практичне перетворення національних ідей, а також формується специфічна система відносин індивіда з навколишнім світом.

Інший дослідник Е. Сміт у своїй монографії визначає спільні риси, що характеризують будь-яку національну ідентичність:

- 1) історична територія (рідний край);
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна громадянська та масова культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства;
- 5) спільна економіка.

Отже, у конструюванні національної ідентичності важливе місце займають етноісторична колективна пам'ять, політична міфологія та національні міфи. Більше того, формування національної ідентичності пов'язане з поняттям історичної традиції. Дослідження власного історичного досвіду неможливе без засвоєння історії, міфології та традицій свого народу. Спільний політичний простір дає підстави говорити про існування "політичної нації", в той час як для «культурної нації» характерними є спільність мови, релігії та культури. В межах кожної країни формується специфічний вид економічної діяльності, що є типовим саме для цього соціуму. Саме тому економічний вимір є необхідним для збереження цілісності національної ідентичності [46, с.33-49].

Політичні чинники становлять опору для держави адже підсилюють національну ідентичність. В той же час, соціально-політичні метаморфози призводять до розвитку нової соціально-політичної парадигми суспільства, яка в свою чергу сприяє трансформації національної ідентичності. По суті політична культура – це типові зразки поведінки індивідів, форма їх взаємовідносин із владою та іншими громадянами.

Етнокультурні чинники впливають на ідентифікацію національної спільності на основі культурних ознак. При цьому вони передують релігії чи економічним інтересам. Національна культура являє собою певну систему духовних та матеріальних цінностей, а також сукупність форм життєдіяльності, характерних для певного етносу чи народу. В межах певної культури відбувається пошук цінностей, формування світогляду та характеру. Національна культура несе в собі специфічні елементи, пов'язані з розвитком певної національної спільноти. Національна самоідентифікація проявляється через протиставлення "Я - Інший".

Таким чином певний етнос відкремлюється від інших за принципом "Своє – Чуже". Спільний для кожної нації світ творить певний світогляд, на який впливають також спільна територія, мова, релігія тощо [59, с. 83-103]. Релігія значною мірою впливає не тільки на поведінку індивідів, а й на їх тип мислення. Більшість країн на даний момент є поліконфесійними, що частіше розділяє, аніж

об'єднує громадян однієї країни. На формування національної ідентичності впливають також зовнішні та геополітичні чинники. Особливо виразно національна ідентичність окреслюється під час зовнішніх загроз. На прикладі українського суспільства можна зазначити, що наявність спільного «зовнішнього ворога» згуртовує націю.

Професор Кембриджського університету М. Гібернау виділяє наступні виміри національної ідентичності: культурний, психологічний, історичний, територіальний та політичний. Культурний вимір передбачає ідентифікацію особи з певними елементами культури, наприклад, поглядами, звичаями, цінностями, мовою, ритуалами та практиками). Він зумовлює сильну емоційну пов'язаність індивіда з певною нацією. Спільна культура сприяє соціальній солідарності членів певної спільноти. Цей вимір також дає можливість індивідам уявляти яким чином певна національна спільнота відрізняється від іншої. Психологічний вимір виникає з усвідомленості близькості певної соціально сформованої групи. Історичний вимір виховує у представників нації гордість за своє історичне минуле, приналежність до предків та створює суб'єктивну віру в належність до широкої родини. Територіальний вимір апелює до територіального вкорінення певної особи чи спільноти. Політичний вимір гомогенізує націю за допомогою зв'язку з певною національною державою [10].

Для української ідентифікаційної практики характерне уявлення про українську культуру як традиційно - селянську націю хліборобів. Вітчизняна дослідниця М. Гримич наголошує на переважанні локально-регіональних ідентичностей в українському суспільстві. Л. Нагорна вважає, що модель регіональної ідентичності є однією з найбільш традиційних адже в її основі лежить генетична територіальна спадковість попередніх поколінь [34].

Відомий британський історик Е. Хобсбаум визначає два основні шляхи побудови національної ідентичності. Перший ґрунтується на "кровному праві". Цей спосіб ідентифікації передбачає спільність походження, культури та етнокультурних традицій членів однієї нації. Другий спосіб ідентифікації

ґрунтується на "праві території". Він поширений саме серед культур, яким бракує спільної культури та походження. Ключовим у данному випадку є саме зростання солідарності серед населення певної території в не залежності від культурних, мовних, етнічних та інших відмінностей мешканців. Таким чином формуються політичні нації [120].

Інший дослідник І. Пріцель доповнив вищезазначену класифікацію і виділив п'ять шляхів формування національної ідентичності. Автор пов'язує їх переважно із зовнішньою політикою. Підґрунтям першого типу національної ідентичності є політичні інституції, які впливають на формування національної ідентичності більше, ніж кров, спільні предки, мова, релігія та розташування. Прикладами країн із таким типом національної ідентичності є США та Великобританія. Громадяни цих країн вважають, що їх політичні цінності є універсальними, а політичні системи – найбільш раціональними.

Другий тип національної ідентичності характерний для постколоніальних країн (країни Центральної та Східної Європи, частково Центральної та Південної Америки). Для цього типу національної ідентичності важливим чинником виступає усвідомлення політичної несправедливості та культурної незахищеності. В той же час це може поєднуватися з ідеалізацією історичного минулого. До третьої форми національної ідентичності можна віднести Францію, яка з одного боку має сталі політичні традиції, а з іншого в сучасному політичному світі все більшої популярності набувають політики, що постулюють месіанство французької нації. Стала політична традиція забезпечує стійкі засади формування національної ідентичності. Так як країна нині втратила свої претензії на культурну гегемонію, політики, що використовують подібні ірраціональні гасла скоріше виграють на психологічній потребі нації.

У XX столітті у колишніх європейських колоніях в Азії та Африці виникає четверта форма національної ідентичності. Її важливою характеристикою є колишній колонілізм як консолідуючий елемент. Так як пост колоніальні держави довгий час були розділеними та мають мультиетнічний склад, вони не можуть

користуватися східноєвропейською моделлю адже вона вимагає певної етнічної гомогенності. Більше того, таким країнам бракує традиційних інституцій як відправних точок у формуванні національної ідентичності. Формування національної ідентичності найчастіше є результатом бунтів певних груп нації. В той же час вони можуть бути ізольованими від більшості населення і не завжди мають спроможність сформувати загальнонаціональну ідентичність.

П'ятою формою національної ідентичності є теократичний націоналізм. Яскравим прикладом можна назвати царську Росію, що використовувала релігійну монолітність для поширення релігійного впливу поза сформовані етнічні кордони. Таким чином, країна використовувала релігійний статус для формування та підтримки національної ідентичності [137, 28-29]. Необхідно також додати, що для деяких країн характерне поєднання декількох ознак чи неспівпадіння з жодним із типів. Причиною може бути постійна змінність національної ідентичності відповідно до нових суспільних, політичних та часових реалій.

Що стосується емпіричного дослідження національної ідентичності, то визначення її характеристик зводиться до встановлення певних змінних, що складають систему ціннісних установок індивідів чи спільнот. Завдяки цим характеристикам відбувається їх самоідентифікація та самовизначення. На думку вітчизняної дослідниці Г. Яворської найбільш прийнятними для емпіричного вивчення національної ідентичності можна назвати три теоретичні моделі:

- 1) Культурна модель – пояснює національну ідентичність як наслідок дії певних етнокультурних факторів. Вони формуються протягом тривалого історичного процесу, наприклад, спільна спадщина, єдина мова, релігія, традиції тощо;
- 2) Інструментальна модель – розглядає національну ідентичність як результат політичного чи економічного розрахунку, основою виступає власний інтерес;

3) Громадянська модель – розглядає національну ідентичність як певну сутність, що заснована на домовленостях індивідів відносно норм політичного співжиття.

Автор також підкреслює, що дані моделі не тільки допускають різноманітні інтерпретації, а й створюють підстави для побудови типології ідентичностей в залежності від змісту домінуючих факторів. Вони також дають змогу проаналізувати спосіб взаємодії різних типів ідентичностей в межах однієї національної групи [55].

У сучасному світі національна ідентичність пов'язана з потрійною сутністю інтерпретацій [93]:

1) Соціальна інтерпретація є своєрідним ідентифікатором, який дозволяє відносити "інших" до конкретної національної спільноти. Вона несе зрозуміле членам певної соціальної групи бачення соціальної реальності, яке може бути протилежним до поглядів, прийнятних для інших націй.

2) Соціальна інтерпретація здійснює регуляцію та спрямовує дії членів нації та відносини індивіда із оточуючим світом.

3) Соціальна інтерпретація наповнює соціальний світ індивіда відповідними нормативними та афективними елементами. У такий спосіб вона здійснює когнітивну функцію.

Інтеграційна суть національної ідентичності та багатогранність форм її вияву реалізується через її функції. Вітчизняна дослідниця Л. Нагорна виділила такі основні функції національної ідентичності [34]:

– Пізнавальна або когнітивна – містить певні етнічні уявлення та стереотипи, формує сприйняття зовнішнього світу, почуття патріотизму, єдиного громадянства та розуміння національних інтересів;

– Комунікативна або нормативна, інтеграційна – забезпечує ступінь згуртованості та гомогенності соціуму. Вона також визначає механізми соціалізації індивідів та способи соціальної взаємодії між його членами. В той же

час вона також встановлює психологічну дистанцію між спільнотами та створює регулятори міжкультурної комунікативної поведінки;

- Емоційна функція – створює відчуття спільності інтересів, причетності до певних культурних цінностей та суб'єктивної захищеності;

- Компенсаторна функція – виявляється у відшкодування втрат, які є закономірним проявом стандартизації індивідів певного соціуму та виконання ними формальних соціальних ролей;

- Ідеологічна функція – створює відчуття причетності до долі групи та можливість змінювати її. Вона також забезпечує соціальний консенсус між громадянами однієї нації;

- Інструментальна функція – створює механізм закріплення у свідомості індивідів позитивної ідентичності, виховання самоповаги та налаштованості на пріоритет власних традицій та цінностей.

Інший дослідник Б. Черкес запропонував поділяти функції національної ідентичності на «внутрішні» та «зовнішні» [44]. Серед зовнішніх функцій можна назвати політичні, економічні та територіальні. Національна ідентичність визначає певний соціальний простір, в межах якого функціонує нація. У політичній сфері національна ідентичність слугує опорою для держави та її органів. У економічній сфері вона гарантує контроль над зовнішніми ресурсами. Прагнення до національної ідентичності дозволяє досягти солідарності та суспільної згоди.

Що стосується "внутрішніх" функцій то серед них можна назвати згуртування представників однієї національності. Стандартизована система освіти допомагає виховати вірність нації та створити однорідну культуру. Більше того, до внутрішніх функцій також належить створення набору спільних цінностей, традицій та символів. Ця функція реалізується за допомогою використання символів – монет, гімнів, прапорів, пам'ятників, церемоній та ритуалів. Це виховує у представників однієї нації культурну спорідненість та почуття спільності культурної спадщини. Відчуття спільної національної ідентичності зміцнює націю, спрямовує індивіда у його само орієнтації та самовизначенні [47].

До внутрішніх функцій національної ідентичності можна також віднести суб'єктивний спосіб подолання смерті. Ідентифікація з певною нацією дозволяє індивіду подолати забуття через нащадків [85].

1.3. Концептуальні підходи до вивчення національної ідентичності як форми колективної ідентичності

Феномен ідентичності є багатомірним по своїй структурі. Вітчизняна дослідниця Л. Нагорна розглядає його за допомогою виділення різних структурних рівнів ідентичності [34].

- 1) Базова ідентичність – передбачає особистісне самовираження індивіда;
- 2) Система соціокультурних ідентичностей – професійних, вікових, гендерних, релігійних, національних та інших. Отже, за такої системи національна ідентичність належить до другого структурного рівня ідентичності.

- 3) Транснаціональна або глобальна ідентичність.

Перераховані вище структурні рівні ідентичності створюють певну ієрархію під час взаємодії. Більше того, ця система зазнає постійних трансформацій в залежності від економічних, політичних та соціокультурних умов.

Національна ідентичність як форма колективної ідентичності розглядається в монографії Е. Сміта "Національна ідентичність". Різниця між дослідженнями Е.Еріксона та Е. Сміта полягає в тому, що перший зосередив свою увагу на типах індивідуальної ідентичності, а другий – на типах саме колективної ідентичності [94]. Е. Сміт вважав, що першим чинником колективної класифікації виступає рід індивіда. Цей тип ідентичності є універсальним і поєднує в собі інші види ідентичності та створює умови для колективних дій адже групова родова ідентичність індивіда залишається постійною протягом його життя.

Наступний тип колективної ідентичності базується на приналежності індивіда до певного місця в просторі, території. Регіональна та місцева ідентичності мають могутню консолідуючу силу, однак їх не варто переоцінювати. Е. Сміт називає третій тип колективної ідентичності соціоекономічним. Він пов'язаний із соціальним класом, до якого належить індивід. Однак соціальний

клас не є стабільною колективною ідентичністю, тому що він обмежений культурною глибиною та емоційною силою. У глобальному світі економічні чинники є надто непостійними. Крім того, класова ідентичність покликана виражати інтереси певних прошарків суспільства, а не, наприклад, нації в цілому [38].

На думку дослідника етнічні та релігійні ідентичності більш повніше здатні відобразити суспільні інтереси. Релігійний тип колективної ідентичності формується на основі спілкування та спирається на єдність елементів – символів, традицій, обрядів, ритуалів та цінностей. Психологічний чинник є визначальним при формуванні релігійної ідентичності. Не зважаючи на те, що світові релігії проявляють тенденцію до глобальної експансії, кордони релігійних спільнот часто збігаються з кордонами етнічних груп. Як релігійна, так і національна ідентичності є способами духовної орієнтації індивідів у сучасному світі [61]. Не зважаючи на розвиток глобальних процесів, у сучасному світі релігія залишається дієвим знаряддям соціальної мобілізації.

Етнічна ідентичність виникає в ході ототожнення суб'єкта з певною етнічною групою. Вона виражається у почутті спільності з членами певної етнічної групи та прийнятті її основних характеристик. Етнічна ідентичність може мати об'єктивний та суб'єктивний статуси. Як і у випадку приналежності до певної національної спільноти, етнічна ідентичність проявляється через контакт з представниками іншої етнічної групи.

З точки зору етнопсихологічного підходу вітчизняний дослідник Е. Макаренко виділив три типи етнічної ідентичності [32, с. 61-63]:

1) Етноцентрична – уособлює орієнтацію індивіда виключно із своєю етнічною спільнотою. Кровна спорідненість не є обов'язковою. Однак важливим є саме сприйняття індивідом звичаїв та традицій власної та чужих етнічних груп.

2) Поліетнічна – передбачає рівноцінне сприйняття індивідом декількох етносів. При цьому особа бажає вивчати іноземні мови та цікавиться різноманітними культурними середовищами.

3) Трансетнічна – передбачає відсутність у індивіда ідентифікації з певною етнічною групою, а ставлення до себе як до громадянина світу.

Важливим є підсилення етнокультурної спільноти під час трагічних подій та її консолідуючий механізм під час суспільно-політичної нестабільності. Можливою причиною є первинність етнічної ідентичності у порівнянні з іншими типами. У порівнянні з етнічною, національна ідентичність постійно перебуває у процесі формування, отже, є динамічною. Нації часто формуються на основі певного етносу, однак вони є соціально-економічними та політико-правовими утвореннями [74].

У сьогоденнішньому суспільстві національна ідентичність є раціонально усвідомленою та може бути змінена, на відміну від етнічної. Вона спирається на усвідомлення індивідом певних політичних, історичних та громадянських цінностей [62]. Поряд з вищезазначеними ідентичностями, у сучасному світі важливими стають геополітична, регіональна та цивілізаційна ідентифікації.

Регіональна ідентичність пов'язана із специфічним соціокультурним простором і формується в першу чергу на основі специфіки життя певного регіону, спільності території, певної системи цінностей. Її структура складається із уявлень про специфічність своєї територіальної групи та усвідомлення індивідом себе як її частини. Цей тип ідентичності особливо посилюється в період кризи національної ідентичності і відображає периферійні відносини у межах історичних районів держав. Регіональна ідентичність є ієрархічною адже містить в собі декілька рівнів, що відповідають за приналежність до різних територій. Вона може бути як дезінтегруючим, так і консолідуючим чинником. Крім того, регіональна ідентичність є певною формою вираження регіональних інтересів. При цьому, чим глибшими є територіальні особливості, тим сильніше регіональні інтереси домінують над національними.

Інший вид ідентичності, що є особливо актуальний у наш час – це геополітична ідентичність [96]. Вона є важливим елементом у створенні соціально-політичного простору суспільства. Саме цей вид ідентичності найбільш

тісно пов'язаний з національною, адже від містить у собі ставлення до держави, самопочуття нації, її місця в геополітичному просторі тощо. Геополітична ідентифікація проявляється через входження суб'єктів до глобальних політичних відносин.

Цивілізаційна ідентичність визначає приналежність особи до певної цивілізації і є граничним та найвищим типом ідентифікації. Вона базується на єдності історичної долі різних народів, що пов'язані між собою спільними нормами, ідеалами та цінностями. Цей вид ідентичності є практично універсальною константою адже не залежно від конкретних обставин, індивід співвідносить себе до тієї цивілізації, до якої належить. Більш детально С. Гантінгтон описує цей вид ідентичності у своїй праці "Зіткнення цивілізацій" [7].

Так як індивід є одночасно членом багатьох спільнот, то стабільною колективна та індивідуальна ідентичності не бувають. Національна ідентичність як й інші типи ідентичностей змінюються з віком, конкретними життєвими обставинами, соціальною, економічною, політичною та іншими зовнішніми та внутрішніми процесами. Саме тому дослідження проблеми будь-якої ідентичності, зокрема національної, має враховувати її багатовимірність.

Незважаючи на велику кількість публікацій, національна ідентичність в цілому і українська національна ідентичність, зокрема, не отримують повного осмислення з позицій сьогодення. Зміна соціокультурного контексту, поява нових методологічних підходів у гуманітарних дослідженнях (насамперед, західних) вимагають переосмислення традиційних есенціалістських підходів до проблем нації, національної ідентичності, уявлення про негативну роль націоналізму тощо.

І у вітчизняній, і у західній науці прийнято умовно виділяти три підходи в дослідженнях поняття нації та національної ідентичності: примордіальний, модерністський та конструктивістський або постнекласичний. Примордіалізм та модернізм спираються на ідею споконвічності, в той час як конструктивізм наполягає на "штучності" нації. Тобто для перших двох підходів характерний

акцент на об'єктивних чинниках виникнення нації, а для останнього – суб'єктивних [22].

До представників примордіального підходу належать К. Гірц, Е. Сміт, Ю. Бромлей, М. Руткевич, М. Мойсєєв, А. Гулига, Е. Шилз та інші. Вони розглядають націю як об'єктивно дану реальність, вищий етап розвитку етносу. У цьому підході нація трактується як розширена споріднена соціальна група, що виникла в епоху формування буржуазних відносин і ліквідації феодальної роздробленості на основі об'єднання людей із спільною культурою, мовою, традиціями та самосвідомістю. Національна ідентичність розглядається як колективне відчуття лояльності, прив'язаності, природної духовної близькості" (К. Гірц).

Поняття національного характеру, національної душі, національної самосвідомості як основні дефініції нації вперше використовуються у працях німецьких романтиків і поширюються в концепції культурно-історичних типів Шпенглера і Данилевського, в працях філософів російської еміграції Н. Бердяєва, П. Струве та інших. Примордіальний підхід до нації, поширений, наприклад, в радянській етнографії, був інструментом радянської політики у національному питанні і засобом національної інженерії. Сам науковий дискурс про націю можна розглядати як засіб формування національної ідентичності.

Модерністський і постмодерністський або постнекласичний підходи до нації представлені в основному іменами західних інтелектуалів. На модерністські теорії значний вплив справили марксизм, у тому числі М. Вебер, Г. Зіммель та представники франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Габермас). Представники цього напрямку встановлюють зв'язок між націєтворенням та процесами модернізації. Загальну позицію прихильників модерністського підходу можна сформулювати наступним чином: нація не є давньою або одвічною природного даністю. Вона являє собою продукт економічних змін, індустріальної революції, утворення сучасних держав та становлення системи загальної стандартизованого освіти (О. Бауер, М. Хрох, Е. Геллнер, Д. Брой, Е. Хобсбаум, А. Коен, Г. Дилигенский, В. Дойч і ін.). Вольфган Дойч підкреслює роль розвитку

сучасних форм комунікації, залізниць, засобів масової інформації в процесі формування нації [107]. Геллнер наголошує на ролі стандартизованої освіти в процесі становлення гомогенного суспільства, яке він називає нацією [9].

До представників конструктивістського підходу належать Б. Андерсен, К. Вердері, Р. Вільямс, В. Тишков, А. Міллер, Х. Бхабха та інші. Дослідники розглядали націю та національну ідентичність як продукт уяви, що формується за допомогою дискурсивних практик. Головний акцент у межах цього підходу робиться на дослідженні поняття "соціальна ідентичність". Прихильники постнекласичного підходу, слідом за Бенедиктом Андерсеном, трактують нації як «уявні спільноти». Уявними великі спільноти є внаслідок того, що члени навіть найменшої нації не можуть знати один одного в обличчя або навіть чути один про одного, але у кожного в уяві існує образ їхньої спільноти. Власне, всі великі спільноти людей є уявними, вся справа полягає в способі уяви [69]. Нація, в концепції Андерсена, є продуктом націоналістичного способу уяви, поширеного за допомогою "друкарського капіталізму» (сьогодні це аудіовізуальний капіталізм).

Представники постнекласичного підходу (Б. Андерсен, К. Вердер) розглядають націю як продукт уяви, як ідею або проект, що формується за допомогою дискурсивних практик - наукових, мистецьких, політичних. Підкреслимо, що «уявна природа» національних спільнот зовсім не говорить про їх хибність чи нереальність. Головний акцент в рамках постнекласичного підходу ставиться на понятті ідентичності, в тому числі й національної.

В обґрунтування проблем національної ідентичності та формування націй великий внесок внесли постколоніальні дослідження з області культурології. До базових праць в області постколоніальних досліджень відносять «Орієнталізм» Е. Саїда, «Location of Culture» Х. Баби, роботи Ф. Фенона та інші. Можливе ігнорування цих досліджень вітчизняними дослідниками, які надають широкі можливості для аналізу причин багатьох сучасних суперечностей постколоніального світу, в тому числі і численних конфліктів пострадянського

простору, криється у складності Української геополітичної ситуації та поневоленому історичному досвіді.

Постколоніальні дослідження в сучасній західній науці є досить широкою областю гуманітарного знання, що включає в себе дослідження таких проблем, як природа культурної ідентичності та механізми її формувань в колоніальному і постколоніальному світі, дослідження концепцій раси, етнічності, гендеру, мови і влади. Одним із класиків постколоніальних досліджень є Франц Фанон, що приділив велику увагу питанням формування ідентичності колонізованих народів. У формуванні ідентичності підкорених народів ключову роль відіграє мова, колонізація затверджується за допомогою мови, або мови влади [109, 507-534].

Е. Саїд, досліджуючи європейську літературу XIX століття, вводить поняття дискурсу орієнталізму. Термін «дискурс» використовується як сукупність практик, що створюють ті об'єкти, про які вони говорять. «Без дискурсу орієнталізму неможливо зрозуміти, - пише Саїд, - як європейська культура керувала і, більш того, політично, ідеологічно, науково і художньо продукувала Схід». Дискурс орієнталізму, на думку Е. Саїда, це перш за все засіб утвердження і функціонування колоніальної влади Заходу, через який формується ідентичність самого колонізатора [139].

Англо-американський дослідник Х. Баба також розглядає колоніальний дискурс як засіб формування колоніального суб'єкта як колонізатора, так і колонії. При цьому національна ідентичність колонізованих будується за правилами метрополії і через дискурс метрополії [98]. Б. Андерсен яскраво доводить, що такі дискурсивні практики колоніалізму, як перепис населення (його калькуляція і класифікація), картографування території (карта в цьому випадку виступає як лого), музеєфікація культурної спадщини колонізованих країн, вибудовують національну ідентичність колонізованих суб'єктів і в той же час її заперечують [1].

Дане положення характерне і для радянського дискурсу, який цілком можна назвати колоніальним. З одного боку, національна ідентичність заперечується та стирається ідеологією інтернаціоналізму і процесом конструювання нового

суперетносу або супернації - радянського народу. З іншого боку, національна ідентичність вирощується, формується різними засобами - від радянської етнографії до радянського кінематографа. Внаслідок цього національна ідентичність, зокрема, пострадянських країн виявляється «гібридною» (термін Х. Баби), побудованою за логікою парадоксу, гетерогенною. Вона одночасно включає в себе анти- і проколоніальні коди. Будь-який націоналістичний дискурс вибудовує національну ідентичність за правилами метрополії і претендує на те, щоб зайняти місце колоніальної імперської влади.

Х. Баба підкреслює перформативну природу ідентичності, яка завжди будується за допомогою наративів. Таким чином, національна ідентичність не є генетично успадкованим елементом, а являє собою штучну конвенціональну конструкцію, продукт колективної уяви, який формується за допомогою різного роду дискурсивних практик. Національну ідентичність можна розглядати як форму наративу та перформансу, тобто створюваного нацією колективного, уявлення про самих себе та «інших». З позицій дослідника національної ідентичності в рамках постнекласичної дослідницької парадигми не так уже й важливо, чи ґрунтується самоствердження нації на достовірних фактах чи на уяві [98].

Національна ідентичність, або твердження того, ким ми є та чого ми хочемо, виражається символічно, метафорично та алегорично. Колективне «я» не існує поза і до дискурсу. Ось чому мистецтво, медіа і символи відіграють таку важливу роль в конструюванні національної ідентичності. Дослідник національної ідентичності має справу не стільки з фактичною наявністю нації, скільки з виразом, репрезентацією цієї наявності.

Сучасні західні постколоніальні та культурні дослідження пропонують розглядати національну ідентичність не в якості постійної величини, а в якості історично мінливого, нескінченно триваючого проекту, що здійснюється за допомогою різних форм медіа (ЗМІ, література, образотворче мистецтво,

архітектура, церемонії та ритуали тощо), які й виявляються «засобами формування національної ідентичності в якості щоденного соціального проекту».

Національна ідентичність як наратив або перформанс не представляє собою однорідного цілого - вона є фрагментованою, розірваної в самій собі, гетерогенною. Національний наратив, або наратив нації, завжди, на думку Х. Баба, переривається, наявністю інших наративів, наприклад, наративів меншин. Національна ідентичність постійно «перебивається і заперечується втручанням інших голосів, інших ідентичностей». Отже, національна ідентичність завжди містить в собі щось несвідоме, витіснене, приховане. Ю. Крістева також підкреслює, що будь-яка колективна ідентичність завжди містить в собі образ «іншого» або «інших», які оскаржують однорідність і однозначність національного наративу [98].

В термінології М. Фуко, будь-яка колективна ідентичність залежить від її конструкції «іншого». Ідентичність, таким чином, будується на кордонах, «по той бік», в просторі «за межами» гомогенної культури («in beyond» - Homi Bhabha) або в проміжку «між різними культурами». Отже, розуміння національної ідентичності неможливе без дослідження того, що було витіснено з національного наративу, що було придушене, а що залишилося прихованим у несвідомому. Так, теракти ісламістів відбуваються в естетиці голлівудських фільмів, і ступінь ненависті до Заходу в різних радикальних націоналістичних рухах неминуче варіюється від месіанської ідеології про його виховання до вимоги повного знищення. Схожим чином радянські революціонери успадкували у поваленого режиму не тільки території, але й коди правління. Постколоніальні дослідження дозволяють вийти на новий рівень розуміння суперечливих процесів формування національної ідентичності і загострення міжнаціональних, міжетнічних конфліктів сучасного світу як в колишніх метрополіях, так і на територіях колишніх колоній.

Багатий дослідницький матеріал для аналізу національної ідентичності можуть запропонувати різні медійні форми, такі як образотворче мистецтво, література, засоби масової інформації, кінематограф, архітектура тощо. Якщо

відмовитися від традиційного есенціалістського підходу до них як чисто рефлексивного феномену, відображення «народної душі» як історичної даності, то можна аналізувати їх як дискурсивні практики, які не відображають об'єктивну реальність. ЗМІ, реклама, різні види і жанри мистецтва швидше створюють, конструюють національну ідентичність.

Т. Мітчелл в якості однієї з дискурсивних форм формування ідентичності суб'єкта досліджує різні європейські виставки - одне з найбільш популярних явищ XIX-XX ст. Він пише про те, що будь-яка колоніальна система затверджується через «експозиційний порядок» тобто зведення світу до матеріальних об'єктів, яких вона наділяє піднесеними смислами, такими як репрезентація історії, імперії, прогресу. Європейські виставки, на думку Мітчелла, не просто репрезентували навколишній світ, а вибудовували його за своїм образом і подобою, вони створювали світ структурованим. Виставка, таким чином, була дискурсивною формою або наративом, який розповідав про історію, сили імперії, її прогресивний розвиток [103]. Радянський період був не менше одержимий «експозиційним порядком». Наприклад, сталінська архітектура як форма наративу, з одного боку, репрезентувала владу, силу і могутність нової імперії тобто була засобом формування єдиної імперської ідентичності, з іншого - в надрах колоніального дискурсу вибудовувала безліч національних ідентичностей створенням етнічно стилізованих павільйонів радянських республік.

Б. Андерсен аналізує карту і музей як засіб формування національної ідентичності. Колоніальний режим в першу чергу ретельно картографує свої володіння, розділяє території, маркує кордони [1]. Не випадково згодом колоніальні імперії розпадаються на ті кордони, які були збудовані колоніальним режимом. Не є винятком Радянський союз: імперія розпалася на межі радянських республік, проведені в 1920-1930-і роки. Більше того, територія Радянського Союзу також була розділена на союзні республіки, де кожна окрема частина мала свій власний колір, впроваджуваний в масову свідомість, який створював ефект

приналежності до певної території, характерний елементу будь-якого національного наративу [133].

Наратив нації включає в себе просторові елементи, образ своєї території, свого населеного простору. Таким чином, однією з дискурсивних форм побудови національної ідентичності є пейзаж. Т. Мітчелл безпосередньо пов'язує саме розвиток пейзажу з процесами формування націй в Європі і одночасно колоніальною експансією європейських імперій [49, с. 107-122]. На відміну від класичного мистецтвознавства, сьогодні західна культурологія розглядає пейзаж не просто як жанр мистецтва, що володіє рефлексивною функцією, а як «соціальний ієрогліф», «медіум», «систему культурних кодів», механізм формування національної ідентичності. Пейзаж як «система культурних кодів» внутрішньо пов'язаний з дискурсом колоніалізму. Пейзаж, в розумінні Мітчелла, є «символом соціальних відносин, які він маскує». З одного боку, пейзаж розповідає про красу природного ландшафту рідної країни, найчастіше зникаючий, з іншого - показує на чому будується економічна міць імперії.

Зазначені підходи не відображають усієї складності поняття нації як багатогранного соціального феномену. Причиною цього може бути суперечність та різноспрямованість тенденцій розвитку (мультикультуралізм та національна єдність, локалізація та глобалізація, міжнародна міграція населення тощо). Найбільш доцільним буде розгляд національної ідентичності у сукупності, а не протиставленні вищезазначених підходів.

Висновки до 1 розділу

Складність визначення поняття національної ідентичності полягає у неоднозначності підходів до визначення понять нації, ідентичності та ідентифікації. Багаторівневість даного феномену передбачає його вивчення у структурі колективних ідентичностей індивіда. Будучи частиною одночасно декількох соціальних груп, індивід має декілька колективних ідентичностей, які по-різному співвідносяться між собою.

У науковому просторі не має однозначної думки щодо формування національної ідентичності. Представники примордіального та модерністського підходів виходять із об'єктивних чинників, стверджуючи таким чином штучність нації. З іншого боку, конструктивізм розглядає націю по відношенню до суб'єктивних чинників і наполяє на штучності конструкту. Національна ідентичність виконує для індивіда ряд функцій, а саме забезпечення згуртованості соціуму, почуття суб'єктивної захищеності, самоповаги, причетності до певних культурних цінностей та традицій. Саме тому її мінливість під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів може призводити до дезорганізації та дестабілізації суспільства.

II Розділ. Трансформація національної ідентичності в епоху глобалізації

2.1. Національна ідентичність у глобальну епоху

Ефект глобалізації на національну ідентичність складний та багатовимірний. Деякі дослідники вважають його силою, яка підриває національну ідентичність, тоді як інші стверджують, що тенденції глобалізації посилюють національні почуття. Невідповідність інтерпретацій зв'язку між глобалізацією та національною ідентичністю відображають не лише різні теоретичні орієнтації щодо значення націоналізму, але й також різні методи, які використовуються для вивчення цих відносин [8]. Хоча в деяких дослідженнях було встановлено, що досвід глобалізації знижує ідентифікацію нації серед громадськості, інші досягли протилежного висновку [13].

Глобалізація, яка визначається як "збільшення транскордонних потоків товарів, послуг, грошей, людей, інформації та культури", є одним з найбільш гострих питань, що обговорюються в сучасних соціологічних дослідженнях [80, с. 50-58]. Вона являє собою загадковий процес суперечливого впливу на різноманітні аспекти суспільного життя через його багатогранний характер. Таким чином, це поняття слід розуміти як процес або сукупність процесів, які не відповідають лінійній логіці або мають однаковий вплив на суспільства в усьому світі.

Глобалізація розглядається багатьма як сила, яка переосмислює державні функції та зменшує державну владу [91]. Вона сприймається як підриєв національної ідентичності, оскільки, транскордонний потік інформації ускладнює будь-яку єдину національну ідентичність, що зберігає своє унікальне значення і відрізняє себе від інших національних ідентичностей [11]. Так як індивіди стають глобальними споживачами товарів та інформації, нації втрачають спроможність виробляти та підтримувати однорідну національну ідентичність. У провідному світі уряд більше не має виняткової здатності здійснювати культурний контроль над своїми громадянами та територією.

Якщо розглядати цей процес з точки зору попередньо виділених у першому розділі підходів, то модерністський напрям стверджує, що націоналізм є продуктом

конкретного історичного періоду - сучасності, а не становить постійну рису людського суспільства. Отже, трансформація соціальних, економічних та політичних аспектів сучасного суспільства при глобалізації змінює значення націоналізму як інструменту масової ідентифікації та мобілізації [86]. Ерік Хобсбаум стверджував, що націоналізм став менш важливим, передбачаючи, що згодом він більше не буде життєво важливою політичною програмою [119].

Інші дослідники вважають, що націоналізм має більш глибоке коріння в людському суспільстві. Саме тому, перетворення соціальних, економічних та політичних аспектів людського суспільства в умовах глобалізації не знищує його. Ентоні Сміт робить висновок про свій настрій націй та націоналізму у світовому епосі, відмовившись від модерністського підходу і припустивши, що "було б безглуздо прогнозувати раннє припинення націоналізму та неминучу трансцендентність нації" [38, с. 127]. В подальшому він стверджує, що глобальна культура не може замінити національну культуру. Більше того, дослідник вважає, що національна ідентичність може протистояти силі глобалізації. За словами Сміта, існування різноманітних хвиль емігрантів, що змінюють культури, змінило сенс національної ідентичності. В той же час цей процес також призводить до того, що члени нації відбивають свою національну ідентичність та зміцнюють її значення та функції для нації. Тому він стверджує, що, незважаючи на глобалізацію, "саморефлексивні спільноти, нації та націоналізм все ще живі". Інші розглядають продовження національної ідентичності в глобалізованому світі як наслідок необхідності організації суспільного життя. Калхун стверджує, що національна ідентичність - це "почуття приналежності" простих людей. За словами вченого, глобалізація робить відчуття приналежності ще більш важливим, ніж раніше [90].

Дебати між модерністським та примордіальним підходами пов'язані також з питанням про сутність глобалізації. Чи є глобалізація лише продовження тенденції сучасності, чи початком нової епохи? Окрім дискусії між модерністами та примордіалістами, багато дослідників підкреслюють подвійний вплив глобалізації

на національну ідентичність. Незважаючи на те, що цей процес може підштовхнути певну частину нації до космополітизму, в той же час він спричиняє розвиток "ідентичності опору" [50, с. 166-170]. Національна ідентичність, перш за все в її культурних формах, є прикладом такої ідентичності опору. Так, наприклад, останні дослідження показали, що мусульманська молодь в Європі використовує Інтернет, який вважається інструментом глобалізації, для зміцнення релігійних і національних зв'язків. Незважаючи на поширення Інтернету та глобалізацію телебачення, більшість людей відвідує вітчизняні веб-сайти та переглядає програми, що відображають національну культуру на внутрішніх телеканалах.

Проблема національної ідентичності в сучасному світі пов'язана із суперечлими тенденціями глобалізації. З одного боку, вона характеризується унікальністю суб'єкта та його самотності, а з іншого – інтеграцією світового співтовариства. Більше того, у глобальному світі індивіди проживають у мультиплікативних суспільствах, де кордони між національними державами розмиваються [144, с. 179-194]. Саме тому досліджувати національну ідентичність варто саме завдяки міждисциплінарному підході у рамках сучасних суспільних трансформацій. Також важливою рисою кризи сучасної цивілізації можна назвати зміну та становлення нової ідентичності, адже це дозволяє індивідам адаптуватися до мінливості оточуючого світу.

Основними характеристиками глобалізаційної культури можна назвати наступні [84]:

- стрімке зростання великих транснаціональних компаній, з бюджетами, технологіями, мережами комунікацій та рівнем кваліфікації, що значно перевищують показники всіх, крім найбільших та найпотужніших сучасних національних держав;
- підйом та падіння великих блоків влади, що базуються на тій чи іншій "військовій" наддержаві; формування військово-політичної мережі держав-замовників у все більш взаємозалежній міжнародній системі держав;

– значне збільшення масштабів, ефективності, щільності та потужності засобів зв'язку, від транспорту до засобів масової інформації, від телекомунікацій до комп'ютеризованої інформації та передачі.

Вищезазначені тенденції та процеси, які виходять за межі національних держав та етнічних спільнот та поєднують в собі спільні економічні, політичні та культурні закономірності різних груп населення, прискорюють глобалізацію [140]. Процеси, що виходять за рамки національних кордонів, характерні для різних типів відносин: моделей світової торгівлі, розповсюдження ядерної зброї та дипломатичної мови як стилів у сучасному мистецтві, моди та телевізійних серіалів [65].

В цьому контексті слід згадати численні імперські культури, які прагнули інтегрувати, навіть змішувати, етнічно різні народи. Тут очевидний свідомий намір обійти місцеві кордони, як це було і у випадку зі "світовими релігіями" - буддизмом, ісламом та християнством. Це правда, що сьогодні англійська мова та американські культурні стилі можуть досягти ще ширшої аудиторії [124, с. 578-609]. Але чи можуть вони мати такий самий глибокий ефект як і національні культури? Питанням залишається також можливість існування космополітичної або пост-національної культури. Для держави існує необхідність контролювати експансію глобальних культурних тенденцій. Використовуючи інструменти національної ідентичності уряд держави має змогу консолідувати суспільство та зберегти стійкість його структури [67, с. 31-36].

Існує ще одна сторона питання культурної глобалізації – який саме вигляд матиме космополітична культура? Як пост-модерністська глобальна культура, швидше за все, вона може нагадувати еклетичну суміш, яку ми спостерігаємо сьогодні в Америці та Західній Європі, тобто суміш етнічних елементів, об'єднану виміром модернізму на основі наукового та кількісного дискурсу та комп'ютеризованої технології [89, с. 113-123]. Світове поширення споживчих товарів, арт-стилів у меблях, архітектурі та образотворчому мистецтві, не кажучи вже про засоби масової інформації та туризму, свідчить про глобальний зв'язок

ринків аналогічних товарів та здатність споживчих галузей формувати спільні смаки. Але навіть тут втручаються етнічні та класові чинники. Зростання та засвоєння західних стилів та культурних продуктів, як правило, є адаптивними: аудиторії країн третього світу прагнуть тлумачити ці продукти та досвід характерним для сприйняття та розуміння представниками власних народів.

Раніше основу ідентифікації людини становили цінності, що були переоцінені як наслідок культурно-цивілізаційної кризи. Некерованість розвитку сучасного суспільства викликає кризу ідентичності та невизначеність людського майбутнього. Криза людської ідентичності обумовлена в першу чергу інформаційними процесами [29, с. 3-15]. Мережеві технології та нові засоби зв'язку спричиняють єдиний простір. Більше того, національна ідентичність пов'язана з індивідуальною ідентичністю індивіда. Розвиток мережі Інтернет дає людям можливість експериментів із вираженням власного «Я». Відносна опосередкованість та анонімність комунікативних каналів впливають на формування віртуальної реальності.

У віртуальній реальності індивід ототожнює себе з певними знаками. Якщо раніше національна ідентичність давала відчуття цілісності, то при її втраті індивід залишається цілісним лише на основі своїх власних уявлень про те, ким він є. Деякі вчені наголошують, що віртуальна ідентичність дозволяє скласти з незалежних та інколи альтернативних ідентичностей єдину нову ідентичність. У сучасному світі проблема ідентичності постає як проблема вибору. Якщо попередня втратила цінність, то індивід має вчасно зробити інший вибір. Як зауважив З. Бауман, ідентичність виступає як костюм, який можна одягати та знімати [52].

Інформатизація сучасного суспільства впливає на долю країн усього світу. Глобалізація є носієм масової культури, отже, вона нівелює цінності національних культур та сприяє формуванню монокультурного світу. Руйнуючи базові основи національних культур вона формує космополітичний тип мислення людини [3]. Таким чином, проблема національної ідентичності як різновиду соціальної ідентичності різко набуває гострої актуалізації.

Національна ідентифікація виступає свого роду як гарант збереження матеріальних та духовних цінностей, вища форма організації соціального життя, що відповідає за збереження нації. Загрозливі та небезпечні тенденції в тому числі для українського суспільства виникають внаслідок культурної, мовної та інформаційної експансії країн заходу [19, с. 83-88]. Криза національної ідентичності супроводжується зазвичай відчуттям втрати національної приналежності громадян. Індивід перестає ідентифікувати себе з колективною реальністю, що підтримувала його раніше. Цей процес супроводжується розпадом колективної пам'яті, втратою віри у спільне майбутнє, перервністю історії, почуттям неповноцінності у порівнянні з культурами більш розвинутих країн тощо [43].

Крім того, кризу національної ідентичності можна побачити також у ідеологічній площині. У сучасному суспільстві виснажуються духовні та культурні чинники національної ідентичності. Більше того, для глобалізації характерним є нігілізм історичного минулого та криза національної культури [17]. Відсутність загальнонаціональної ідеології та ідеї є причиною розробленості світового суспільства. Реформи кінця минулого сторіччя призвели до різкої зміни ціннісних орієнтацій адже були орієнтовані на заперечення унікальності національного простору. У процесі реформування моделі нової політики культура втратила своє значення як консолідуючий національний фактор [20].

Руйнування старих ідентичностей призводить до маргіналізації не тільки окремих індивідів, а й цілих прошарків населення. Особа позбавляється позицій, статусу, норм, цінностей, що являються засобами відтворення ідентичності [48, с. 68-83]. При цьому індивід виявляється відстороненим, зорієнтованим на прагматичний кар'єризм та здатним на подвійну мораль. Це призводить до відмінностей у визначенні базових цінностей та напрямів подальшого розвитку світового, а особливо українського, суспільств [40].

Поруч із цією адаптивною вестернізацією існує також більш-менш свідомо повторне відкриття та повернення до стилів та цінностей корінних народів [31, с.3-

19]. Цей процес був стимульований політичним націоналізмом та гордістю по відношенню до минулого окремих народів та культурних територій, і продовжувався з початку XIX століття в Центральній та Східній Європі, потім на Близькому Сході та в Індії. У цих країнах закріплювалися міфи та спогади про стародавнє етнічне минуле, часто через процес народної мобілізації, в якому селянські маси розглядалися як сховище правди, мудрості та культури. Отже, глобальна еклетична культура також складається із штучного поєднання елементів існуючих національних ідентичностей. Саме тому глобалізація по своїй суті є парадоксальною.

2.2. Національна ідентичність у політичному проекті Європи

В сучасних дослідженнях часто не враховуються два види глобалізації. Найчастіше під глобалізацією в літературі розуміється універсальний процес, що тлумачиться як вестернізація або нав'язування західного способу життя та розуміння науково-технічної революції як єдиного можливого способу виживання у сьогоденні. В той же час не враховується локально-цивілізаційна глобалізація, яка відбувається у регіональних центрах інтеграційних процесів. Найчастіше цей тип глобалізації характерний для певних регіонів, в яких країни пов'язані між собою відпосинами культурного, економічного та політичного характеру [60, с. 3-56].

Формування Європейського союзу відбувалося першочергово через економічні причини. Однак, підґрунтям єдиного напрямку політики цих країн та їх бажання до інтеграції виступають не лише економічні фактори. Під час обговорення питання про внесення до проекту Європейської конституції пункту про спільне духовне коріння та християнську спадщину Європи стала очевидною соціально – психологічна консолідація європейських націй [41, с 56-60].

Процес конструювання Європейського Союзу бере свій початок з 1957 року підписанням Римської угоди. Її підґрунтям було створення економічного співтовариства, а першочерговим завданням - створення спільного ринку. В той

же час деякі дослідники вважають, що гіпертрофована увага дослідників до економічної інтеграції підмінила роль громадянина на роль споживача.

Криза довіри до інститутів ЄС призвела до зміщення фокусу уваги на соціально-культурний та політичний контексти інтеграції. Отже з 80-х років XX століття починають говорити про формування спільної європейської ідентичності. Остаточне закріплення політико-адміністративного рівня європейської інтеграції відбулося з підписанням Маастрихтського договору (1992 р.). Інтегруючи єдиний вектор розвитку, Європа почала формувати єдину правову, економічну та фінансову базу [118]. Що стосується країн, які прагнуть приєднатися до організації, то наявна двоїста тенденція. З одного боку, вони виражають своє прагнення, з іншого – державний патерналізм радше свідчить про неготовність. Важливим пунктом є також небажання національних державних інституцій втрачати свої права [120, с. 225-239].

Проект єдиного Європейського простору сформувався в умовах територіального та геополітичного поділу на комуністичний Схід та ліберальний Захід. На межі XX – XXI ст. процес розширення стимулювався зацікавленістю «старих» членів Європейського союзу у здобутті нових ринків та експансії свого впливу. Для того, щоб розглянути вплив європейської ідентичності на ідентичності окремих країн необхідно проаналізувати специфічні для цього політичного утворення риси.

Першою специфічною характеристикою можна назвати лінгвістичну. Більшість країн - учасниць зберегли свої національні мови. В контексті політичних наслідків будь-яких обмежень використання мов, запровадження єдиної європейської мови можна вважати практично неможливим. Так як мова є одним із засобів формування та конструювання національної ідентичності, не дивно що країни – учасниці не допускають експансії ЄС у цій сфері [138].

Другою специфічною рисою можна назвати культурну географію «європейського дому». Геополітична ситуація країн, що входять до складу ЄС відрізняється. Більше того, виникає питання про місцезнаходження центру

інтегративного об'єднання, який змінюється в процесі розширення сфери впливу ЄС. Третьою особливістю можна назвати релігійний розкол. Не зважаючи на переважний відсоток християнського населення на території Європи, всередині цієї релігійної течії існує протестантизм, православ'я та католицизм, які прагнуть стверджувати свою гегемонію.

Четвертою характеристикою може бути ставлення до іммігрантів, так званих «аутсайдерів». Під впливом останніх геополітичних подій, погляд європейців став набагато більш «евронаціоналістичним». Не зважаючи на проголошення ліберального напрямку політики, расова сегрегація у Європейському просторі присутня. Західні ЗМІ активно розвивають образ мусульманина – терориста. Чорношкірі, азіати та інші не європейці виключаються з європейського простору. Цікавим прикладом можна назвати обмеження у працевлаштуванні в країнах ЄС для країн пострадянського простору. Європейські роботодавці звертають інтерес до наявності громадянства ЄС і не зважаючи на професійну кваліфікацію відхиляють кандидатів – аутсайдерів. Можна стверджувати, що загальний європейський кордон є одним із проявів формування європейської колективної ідентичності [99, с. 1121-1140].

Вітгенштейн у своїй концепції "сімейства культур" наголошує, що не зважаючи на схожість "сім'ї", не всі її елементи містяться в кожному конкретному прикладі гри. Для більшості країн Європа – це поле, сприятливе для перехресного запліднення та дифузії культурних традицій. Це культурне запліднення існувало протягом століть до створення ЄС, проте кожна нація по своєму підхоплювала та асимілювала інші культурні спадщини [36, с. 12-34].

Є безліч процесів у сучасному суспільстві, які можна неоднозначно трактувати як фактори, що спричиняють експансію європейської ідентичності. Наприклад, поширеність масового туризму, зростання масштабних культурних заходів, таких як музичні фестивалі, виставки тощо. Важливим способом спротиву національних ідентичностей дифузії європейської ідентичності можна назвати відсутність єдиної масової стандартизованої системи освіти [58, с. 123-134].

Кожна країна – учасниця ЄС має власну систему, яка визначається державними, а не європейськими пріоритетами. Більше того, засоби масової інформації скоріше спрямовані на трансляцію національних пріоритетів. Наявність спільних спогадів та традицій є впливовою для творення єдиної колективної ідентичності. Що стосується Європейського союзу, то варто зазначити відсутність єдиної системи церемоній, яка була б характерною для всіх країн учасниць. Не існує єдиної справжньої європейської міфології. Дилема Європи поляє у наявності "наукової" культури, яку створили на основі політичної волі, економічних інтересів та наявністю неприйнятних історичних спогадів країн учасниць [100, с. 524-546].

В той же час у світовому просторі присутні тенденції, що впливають на можливості реалізації європейського проекту:

- драматичні регіональні події, наприклад, вихор конфлікту на Близькому Сході;
- небезпека етнічних конфліктів, сепаратизму та великомасштабних воєн в інших частинах світу, таких як Індійський субконтинент або Африка, які можуть знову включати одну або декілька європейських держав і поділяти інтереси цих держав і навіть загрожувати їх стабільності та згуртованості;
- вплив хвиль мігрантів на економіку та суспільство європейських держав;
- загострення проблем забруднення навколишнього середовища та екологічної катастрофи, а також епідемічні хвороби, які можуть потребувати як окремих дій кожної європейської держави, так і більш широких, можливо глобальних, відповідей, які можуть перешкоджати інтеграції Європи;
- проблеми масштабної злочинності та тероризму, які можуть знову вимагати негайних дій [70, с. 5-15].

Стимулом для ефективної інтеграції європейської ідентичності може стати потреба у регулюванні спільних проблемних питань. Сьогодні це питання регулювання імміграції, демографічні проблеми, різкі та катастрофічні зміни клімату, терористичні течії, інтеграція інокультурних громадян тощо. Ефективна

єдина політика може дати реальні результати, що вплинуть на рівень життя громадян країн-учасниць та отримають підтримку серед різних верств населення. У свою чергу це призведе до підвищення значущості європейської ідентичності.

Важливо зазначити, що для європейського економічного, політичного та культурного простору характерна антропоцентричність культурного утворення. На відміну від Росії, Китаю та інших етатоцентричних (державо центричних) країн ЄС формувалося на основі ключової важливості свобод та прав людини. Дихотомією європейського геополітичного простору можна назвати збереження регіональних, національних та локальних особливостей поряд із утвердженням єдиного простору та спробою інтеграції спільної ідентичності. При цьому ідентифікація європейців здійснюється під впливом взаємопов'язаних та взаємостимулюючих інтеграційних процесів.

Отже, перешкодою до експансії єдиної європейської ідентичності можна назвати відсутність єдиної історичної традиції, культури, церкви та домінуючої мови. ЄС являє собою своєрідну мультинаціональну спільність. В той же час глобалізація та експансія західного зразку спричинює дифузії різноманітних культурних практик. Крім того, політичний та економічний вектори розвитку необхідно підкріплювати впровадженням єдиної колективної ідентифікації. Можна сказати, що на зміну національної ідентичності у сучасному світі значно більше впливають глобальні тенденції розвитку людства, аніж спроба Євросоюзу нав'язати єдину колективну ідентичність. Не зважаючи на складність придушення національних інтересів, не можна недооцінювати вплив "старої" Європи на "нову." Дискусії з проекту Європейської конституції засвідчили необхідність пошуку єдиних компромісних рішень держав-членів для побудови спільного вектору розвитку.

Уже сьогодні 2 % громадян ЄС (тобто понад 10 млн. осіб) мешкають у країні-члені ЄС, яка не є їхньою батьківщиною. До того ж, у 2006 р. 57 % європейських громадян заявили про готовність переїхати за кордон через професійні міркування. Серед таких людей найбільш мотивованою є молодь

(півмільйона молодих мешканців ЄС вже навчаються не в своїй країні) [132, с. 551-566].

Наявність міжнародних даних опитувань, таких як WVS та національні модулі ідентифікації ISSP, полегшує вивчення взаємодії глобалізації та національної ідентичності. Однак, незважаючи на залежність від того ж набору даних, дослідники досягли суперечливих висновків. Використовуючи WVS, Піппа Норріс і Рональд Інглехарт знайшли підтримку твердження про те, що наднаціональна ідентичність та космополітичні показники громадянства зростають [134]. Дослідники результували: "це міф про те, що очікування космополітичних настроїв та наднаціональних ідентичностей значно зросте у сучасному глобалізуючому світі" [63; 64, с. 6-23].

Аналогічно, міжнародні дослідження, що вивчають вплив глобалізації на громадянську та етнічну національну ідентичність, також отримали суперечливі результати. Джонс і Сміт проаналізували дані в 23 країнах, використовуючи ISSP National Identity I (1995) [123, с. 45-63]. Автори доводять, що національна ідентичність не пов'язана з сучасними процесами глобалізації. Пізніше дослідження Роберта Куновича використовувало також ISSP National Identity II і подібно розрізняло етнічну та громадянську національну ідентичність у 31 країнах. Проте, на відміну від Джонса та Сміта, Кунович вважає, що глобалізація негативно пов'язана з етнічною національною ідентичністю і позитивно пов'язана з громадянською ідентичністю [127, с. 573-593]. Інше дослідження на базі двох хвиль I (1995) та II (2003) ISSP, отримало неоднозначні результати щодо впливу глобалізації на погляди людей щодо зовнішньої політики [109, с. 507-534]. В іншому дослідженні індекс глобалізації (кількість міжнародних неурядових організацій) був негативно пов'язаний з готовністю людей висвітлювати національні кордони, а кількість міжнародних міжурядових організацій не мав ніякого відношення до обговорюваних поглядів [111, 106-122].

Не зважаючи на створення єдиного ринку, територіального простору, освітньої інтеграції, запровадження єдиної валюти, культурних символів, як-от, гімна та

прапора, ставлення до Європейського Союзу коливається у громадян різних країн. Попередні дослідження вказують на слабкий вплив європейського уряду на буденне життя та низький рівень включеності індивідів у загально європейські справи [113, с. 3-19]. Красномовним показником может слугувати електрональна активність під час виборів до ЄС, що поступається залученості до національних виборів. При цьому європейська ідентичність за даними попередніх досліджень поступається національній.

Співвідношення національної та європейської ідентичностей у працях сучасних дослідників розглядається як одночасне поєднання, так і зниження однієї ідентичності при одночасному зростанні іншої. Якщо перший підхід переважає співіснування різних рівнів територіальної ідентифікації, то другий передбачає підпорядкування територіальних ідентичностей. Результати попередніх досліджень показують наявність відмінностей між країнами. У громадян Великої Британії національна ідентичність традиційно переважає над європейською, в той час як європейська переважає у Бельгії, Голландії та Люксембурзі. При цьому, у європейському просторі наявні країни, які практично не ідентифікують себе як громадяни Європи (Литва, Ірландія, Естонія тощо). Отже, можна зробити висновок, що інтеграція європейської та національної ідентичностей суттєво відрізняється у різних країнах європейського простору [24, с. 47-54].

Національні законодавства до цього часу зберігають значні відмінності. Відмова Австрії, Німеччині і Данії зняти обмеження на ринку праці стосовно громадян "нової Європи" серйозно підриває принцип забезпечення свободи переміщення і рівних прав європейців за межами кордонів своїх країн. Таким чином, "старші" члени ЄС зберігають національну та расову сегрегацію [108, с. 397-410]. Можливою причиною також можуть бути потоки нових мігрантів із Сирії тощо.

Прибічники "патріотичного конституювання", серед яких і відомий німецький мислитель Ю. Габермас, пропонують вибудовувати європейську ідентичність на основі цінностей демократії, принципів правової держави та повазі

до наявних відмінностей. "Націю громадян" не слід ототожнювати в межах такої логіки зі "спільністю долі, яку формують спільне коріння, мова та історія". Іншими словами, слід виходити із самодостатності громадянської складової ідентичності, яка формує "абстрактну, підтримувану правовими засобами солідарність між незнайомими людьми" [87, с. 368-378].

Інтеграційні процеси в Європі поставили на порядок денний проблему формування нової ідентичності – європейської ідентичності як важливої складової інтеграції окремих країн до європейської спільноти. В політичних дискусіях про пріоритети "єдиної Європи" з кінця 80-х років XX ст. чільне місце починають посідати проблеми становлення європейської ідентичності, а формування спільної європейської ідентичності стало складовою європейського політичного проекту і одним із ключових напрямків практичної діяльності структур ЄС [44, с.31-40].

Одним з перших дослідників, котрі поставили проблему європейської ідентичності, був французький соціолог Еміль Дюркгейм, який на початку XX ст. констатував формування колективної свідомості європейських суспільств. Він зазначав, що "над європейськими народами прагне утворитися спонтанним рухом європейське суспільство, що має віднині певну самостійність і початкову організацію. Якщо створення єдиної людської спільноти неможливе, то, тим не менш, формування суспільства, яке постійно збільшується, нескінченно наближує нас до цілі".

Колективна ідентичність "європеець" базується на усвідомленні уявної відокремленості території Європи та її геополітичного становища. Деякі автори, зокрема С. Карпова, апелюють до усвідомленості європейцями їх політично – культурної спільності. Автор зазначає: "За всіх етнічних і конфесійних відмінностей європейські народи об'єднувала спільність історичного походження, території, християнської віри, культурних та політичних традицій". В той же час, ця спільність набагато більше виражена у просторі менш розвинених європейських країн. Не зважаючи на пропагування ліберальної позиції, наявні

приклади позиціонування країн-засновниць ЄС як більш розвинених, соціально, економічно та політично "вищих".

Існує декілька підходів до проблеми європейської ідентичності:

- Заперечення права на існування європейської ідентичності та акцент на національно – державних ідентичностях країн Європейського континенту;
- Концепція "Єдиної Європи", що базується на виникненні єдиного постнаціонального простору. За цього підходу національна ідентичність поступається місцем європейській ідентичності. Європейські країни вбачають у інтеграції загрозу власній національній ідентичності та викликають спротив з боку громадян.
- Поєднання декількох рівнів ідентичності європейської спільноти, до яких входять національний, наднаціональний (тобто рівень європейської ідентичності) та етнічний (для полі етнічних суспільств).

Необхідно також окреслити два аспекти у розгляді проблеми європейської ідентичності. Перший сформувався в межах соціального конструктивізму та впливає з уявлень про побудову європейської спільноти за допомогою механізмів, які були використані для побудови національних ідентичностей. У такому випадку необхідне формування єдиного культурного простору, уніфікація мовного простору та системи освіти. З позицій конструктивізму, основою для побудови європейської ідентичності можна назвати протиставлення "ми-вони". Наявність чітких кордонів полегшує ідентифікацію "інших" як тих, хто не входить територіально до ЄС.

Якщо звернутися до концепції П. Бурдье, то вчений вважав, що освіта використовується для звання до європейської ідентичності. Європейський Союз зосереджується на створенні почуття національної ідентичності і школи є необхідним напрямком для впливу. Звіт Тіндемана в 1970-х роках передбачав, що освіта повинна бути використана як засіб створення "Європи народу". Бурдье наголошує, що з цією метою були запроваджені короткі навчальні поїздки та обміни вчителями між країнами - членами. Більше того, були інтегровані заходи

для підвищення мобільності між викладачами та учнями у європейській спільноті [57, с. 60-74].

У другому аспекті розкривається в першу чергу зміст самого поняття європейської ідентичності. Дослідники також не мають єдиної думки щодо данного соціального конструкту. Він може розглядатися як тип колективної ідентичності, який має всі ознаки будь-якої національної ідентичності та зможе замінити національні ідентичності всіх країн членів Європейського Союзу. Таким чином, всі громадяни даного європейського простору мають властиву їм єдину колективну ідентичність. Однак для встановлення такого типу ідентичності необхідна згода державних країн на відмову від національних та регіональних ідентичностей, які фактично становлять основу стабільності будь-якої країни. Крім того, для повного знищення національних ідентичностей необхідне знищення кордонів національних держав, повна уніфікація мовного простору (для країн це буде означати відмову від державної мови та тотальний перехід на єдино визнаний стандарт), зникнення економічних та політичних кордонів, що навряд чи буде підтримано головами держав. Необхідне також проведення уніфікації соціокультурного простору за допомогою штучного створення спільної історії, героїв, традицій тощо. Теоретично виникнення такого типу ідентичності є можливим, однак для цього необхідні серйозні підстави та згода всіх країн учасниць.

Що стосується поняття "європейська ідентичність", то її можна розглядати:

- Як набір демократичних цінностей громадянського суспільства, корінь яких лежить у християнстві;
- Як вираження єдиної мети громадян європейського континенту, що вималювалась після декількох війн.

Дослідниця Т. Фадєєва доводить, що існування різних національних ідентичностей є перешкодою на шляху до формування єдиного інтегрованого простору. Зростаючий мультикультуралізм, який є характерною ознакою міжнародних глобальних процесів констатується іншим дослідником А.

Медушевським як причина відцентруючих процесів всередині європейського об'єднання [71, с. 5-18]. О. Попова розглядає конструювання єдиної європейської ідентичності як інституціональної форми політичної організації єдиної Європи. Отже, серед західних та вітчизняних дослідників наявні різні погляди на пошуки європейської уніфікації ідентичності.

Однак чи пов'язана спроба навіязування ідеї європейської ідентифікації виключно із намаганням уряду ЄС консолідувати Європейські держави? Не зважаючи на очевидний вплив необхідно також розуміти, що у глобальному світі відбувається криза ідентичності, що була спричинена раніше у процесі глобальних тенденцій. У великій кількості особливо західних публікацій європейська ідентичність згадується як ідентичність універсальних цінностей на основі єдиного походження. Таке визначення схоже на визначення цивілізаційного типу колективної ідентичності. З цього кута зору ідентичність поєднує погляд на абстрактне спільне минуле та перспективи спільного напрямку майбутнього.

Європейська ідентичність розглядалася ще у Хартії європейської ідентичності. Це поняття подавалось як певна спільність долі для країн Європи та взаємозалежності при побудові мирного порядку. Більше того, цей вид колективної ідентичності проявлявся у спільних цінностях, які беруть свій початок у християнстві. Вони базуються на визнанні фундаментальності прав людини, толерантності, соціальній відповідальності та індивідуальній волі. У Хартії також стверджується ідея про спільність життєвого простору, в якому всі держави Європейського Союзу мають однакові права та обов'язки. На країни ЄС накладається специфічний вид відповідальності, який полягає у єдності та згуртованості країн Європи для вирішення світових проблем.

Також необхідно розглянути стратегії формування європейської ідентичності:

- 1) Перша стратегія використовує історичні міфи, гуманістичні ідеї епохи Відродження, євро символізм (паспорт, прапор, гімн), єдині ритуали (наприклад,

вибори до Європарламенту) та інші засоби, характерні для створення національної ідентичності.

2) Друга стратегія виходить із впровадження наднаціональної системи права.

3) Третя стратегія рухається через впровадження єдиної системи громадянства Євросоюзу з офіційним закріпленням статусу країн-членів у законодавстві [106, с. 19-31].

Зміст європейської ідентичності досі залишається дискусійним питанням. З одного боку, він передбачає вкорінення єдиної свідомості та зростання самототожності з європейською громадянською та культурною спільністю. Громадянський акцент передбачає демократичні цінності, свободу пересування, економічний добробут, свободу права тощо. Культурний аспект передбачає спільні традиції, цивілізаційне коріння та долю. Істотну роль також має ступінь національної відкритості країн членів ЄС. Наприклад, громадяни Великобританії чи Німеччини по різному відчують свою особисту належність до європейського простору.

Деякі дослідники виділяють специфічну "інструментальну" складову [105]. Вона базується на індивідуальній оцінці переваг та недоліків від належності до ЄС громадянами країн – учасниць. Попередні дослідження доводять, що інструментальна складова європейської ідентичності корелює з оцінкою ефективності програм та інститутів Європейського Союзу. В той же час найбільше на європейську ідентичність впливає саме безпосередньо індивідуальний досвід кожного індивіда. Він проявляється через відвідування інших країн, спілкування з громадянами країн ЄС, інтерес до культурних надбань країн-учасниць, їх мови, традицій та звичаїв. З цієї точки зору відсутність кордонів всередині Європейського союзу набуває особливого значення.

Політика органів ЄС формується з метою їх поступової легітимації як наддержавних інститутів, які спроможні забезпечити модифікацію політичної спільності, інтеграцію громадян країн – членів, подолання існуючих

націоналістичних рухів [15]. При цьому створення наднаціонального символічного простору, гомогенізація системи освіти та мовного простору є механізмами впровадження європейської політики. Європейська ідентичність також підтримується завдяки спільності економічного життя. Введення спільної валюти веде до підкріплення політики органів ЄС та зумовлює зближення різних культур. Загальна демократизація європейського простору також необхідна для подальшого розвитку європейської ідентичності. У Хартії європейської ідентичності зазначається необхідність для громадян ЄС отримати доступ до активної участі у процесі європейського об'єднання.

Зміцнення європейської самоідентифікації також прямо залежить від тривалості перебування у складі євроспільноти. Британський дослідник М. Брютер встановив, що ступінь ідентифікації з "єдиною Європою" вищий у громадян країн, що стали учасниця під час заснування ЄС і 80-ті роки ХХ століття. Цей ступінь нижчий для громадян, що приєдналися на "технічних етапах розширення", зокрема, після 1995 р. Італійці, іспанці, французи найбільше ототожнюють себе з європейською спільністю. В той же час, нові члени ЄС прагнуть бути частиною Європи, однак це прагнення не збігається із соціальним статусом європейця та їх моделлю поведінки через наявність розвиру у рівні життя [104, с. 387-413].

Формування європейської ідентичності – це процес повний дихотомій та суперечностей. З одного боку, уряд ЄС повинний сформувати та запровадити єдину європейську ідентичність адже інтеграція є важливою складовою спільного європейського майбутнього. В той же час, Європейських союз формувався першочергово з повагою до різних національних та регіональних ідентичностей. Глобальні тенденції стимулюють розмивання традиційних для національної ідентичності підвалин. При цьому, для формування європейської ідентичності необхідне впровадження не лише економічних причин, а й соціально-психологічних, політичних та культурних чинників консолідації Європейського простору.

2.3. Перспективи трансформації української національної ідентичності

Для нашої нації європейська ідентичність становить ще одну ексклюзивну ідентичність адже не зважаючи на прагнення до євроінтеграції, для європейських народів Україні втілює "іншого". Конструювання та впровадження європейської ідентичності може призвести до загострення розколу між народами ЄС та тими, хто лежить поза умовним кордоном. Існуюча дихотомія національного рівня буде перенесена на наднаціональний [18].

Не зважаючи на підписання угоди про Асоціацію з ЄС та відкриття кордонів, ставлення до українського населення з боку країн – учасниць не зазнало значних змін. Для громадян України при перетині кордону з метою в'їзду до країн ЄС необхідно засвідчувати намір подорожі, підтверджувати фінансову спроможність та строк в'їзду до країни. Чи варто зазначати, що для старших країн – учасниць не має подібних обмежень? Більше того, ЄС відкрило кордони для нашої держави виключно з метою туризму, процес працевлаштування все ще залишається значно ускладненим. Після збільшення кількості нелегальних мігрантів, які фактично претендують на робочі місця громадян ЄС та загострюють проблему безробіття та навантаження на органи соціальної допомоги, українській робочій силі не надто раді.

Євроінтеграційні наміри українського суспільства не є однозначними [24, с. 47-54]. На тлі політичних подій останніх трьох років можна стверджувати про умовний розкол між Заходом та Сходом. Деякі вітчизняні дослідники стверджують українській нації потяг до Європейського розвитку. Їх позиція ґрунтується на цивілізаційних коренях нашої країни [23, с. 61-82]. Більше того, західний чинник вбачається запорукою стабільності. У ряді інших джерел встановлення стійких стосунків із Росією повинне результувати у створенні могутньої політичної структури [35]. При цьому, "міф про культурну і геополітичну єдність України і сучасної Європи" виступає скоріше способом руйнування самосвідомості та національної ідентичності українців [14].

Прихильники другого підходу стверджують, що саме культурні та цивілізаційні особливості розділяють Україну та Європу і аж ніяк не різне історичне минуле. Важко не погодитися з необхідністю української нації стверджуватися на власних цінностях. Проблема українського суспільства полягає у цьому випадку у відсутності чіткої позиції щодо захисту спільних слов'янських пріоритетів та закріпленні національної ідентичності.

Проблема вибору моделі подальшого розвитку виявляє себе в першу чергу в кризі української національної ідентичності. Не варто забувати, що наша країна може сприйматися як постколоніальна держава, яка протягом століть намагалася позбутися зовнішньої експансії. Більше того, глобалізація поглиблює проблему української ідентифікації у світовому мозаїчному середовищі.

Не зважаючи на глобальні тенденції, у сучасному світі все більшого значення набувають локальні та регіональні ідентичності, які можуть конкурувати з національною та спричиняти загрозу цілісності держави [79]. З іншого боку, регіональні та етнічні ідентичності допомагають індивідам у адаптації до сучасних соціальних трансформацій. Специфічністю українського територіального простору є наявність значних регіональних відмінностей [75, с. 143-157]. Процес конструювання національної ідентичності був ускладненим залежністю України протягом довгого часу від інших країн, що зумовило виникнення та інтеграцію особливих моделей ідентичності. Особливо для пограничних територій характерний підвищений вплив територіальної ідентичності у порівнянні до національної [25, с. 31-43]. На жаль, політичні сили загострюють ситуацію, маніпулюючи суспільними настроями. Вітчизняні дослідники Л.П.Нагорна, А.Мальгіна та І.Ф. Кононова визначили багаторівневість етнічної ідентифікації різних регіонів України [21, с. 214-229].

Україна по своїй суті має подвійну ідентичність, тому що фактично розміщена між відносно чітко окресленими російською та західною цивілізаціями. Це є причиною дихотомічної ситуації з українською ідентичністю, яка полягає у її двоїстій конструкції. Таким чином, Україна належить і до західної, і до східної

цивілізації. За твердженням С.Гантінгтона наша держава належить до "зони міжцивілізаційних збуджень". Отже двоїстість українського буття має визначальне становище під час творення української національної ідентичності та вибору подальшої ідентифікації [7].

Подібні тенденції можуть спричинити маргінальність нашої держави. Глобалізація та прискорення міжнародних процесів спричиняє необхідність реформування соціальної, економічної та політичної сфер буття нашої нації. Саме системне бачення місцезнаходження української держави, чітке усвідомлення та закріплення національних інтересів допоможе подолати кризу ідентичності, роздвоєність орієнтацій та їх конфронтація. С. Гантінгтон стверджує, що "зцілення" розірваної ідентичності може бути виконане за умов [7]:

- Сприйняття цього процесу економічною та політичною елітою;
- Суспільною згодою з процесом перевизначення ідентичності;
- Бажання більшості елементів нації більшості елементів творення ідентичності.

Процес перевизначення ідентичності чи її зцілення є не тільки тривалим, а й хворобливим у соціальному, політичному, культурному та інституційних вимірах. Важливо зазначити, що українська інтелектуальна еліта не висловила чіткої позиції щодо майбутньої стратегії розвитку та важливості національної ідентичності при будь-якому напрямку руху [28, с. 83-89]. Багатовекторна політика призводить скоріше до хаотичних рухів та відсутності системної стратегії нашої країни у геополітичному просторі. Зважаючи на зазначені вище тенденції до конструювання національної ідентичності у глобалізованому, мультиетнічному світі та спроби європейського керівництва інтегрувати єдину європейську ідентичність, повноцінне буття української нації у складі будь-якого вектору: європейського чи російського, неможливе без самоствердження української держави на всесвітній арені.

Попередні дослідження підтверджують складність, комплексність та нелінійність української територіальної ідентичності [24, с. 47-54]. Отже,

однозначно не можна стверджувати щодо взаємовпливу наднаціональної, національної та територіальної ідентичностей. Бек вважає, що космополітизм не є автоматичним результатом глобалізації, а формується на поступовому усвідомленні взаємоповязаності існування глобальної людської спільноти. Наприклад, індивіди, які є носіями космополітичних тенденцій більше піклуються про екологічну ситуацію чи відсутність збройних конфліктів [53].

Сьогодні перед нашою країною розкриваються різні напрями подальшого розвитку, які впливають у тому числі й на формування національної ідентичності.

- Європейська орієнтація, яка передбачає не тільки входження до єдиного європейського простору, а й встановлення зв'язків з найближчими регіонами (Чехія, Польща, Угорщина);

- Орієнтація на встановлення тісних стосунків із "східними" країнами, такими як Росія, Казахстан тощо. Не зважаючи на підписання угоди про асоціацію та яскраво виражений напрямок політики, не можна нівелювати силу сходуорієнтованих груп українського суспільства.

- Створення власного шляху як незалежного суб'єкту міжнародної політики [72].

На думку автора цієї роботи, вибір першого чи другого напрямків означати загрозу українській національній ідентичності. Не зважаючи на те, що євроінтеграція може бути ефективною з точки зору подальшого економічного та геополітичного розвитку, Україна на міжнародній арені сприймається радше як залежний, аніж самостійний суб'єкт міжнародних відносин. До того ж, Україна почала творити свою державність відносно недавно. Наша національна ідентичність піддавалася агресивному впливу з боку зовнішніх учасників досить довго, що не могло не вплинути. Отже, існує першочергова необхідність вибудовування структури національної ідентичності адже поширення європейської ідентичності в українському просторі може призвести до ескалації внутрішніх конфліктів, втрати українцями їх самобутності та єдності.

Економічна, соціальна та політична стабільність дадуть змогу зберегти базові цінності української національності. Постколоніальне минуле нашої країни призвело до відсутності реального досвіду у витворенні власних стратегій. Саме тому, важливим є вивчення досвіду країн, що приєдналися до Євросоюзу для того, щоб мати уявлення про те, як асимілювалася європейська ідентичність у національних країні, яким чином вона вплинула на ідентифікацію індивідів, чи зберегли громадяни свою національну ідентичність та яким чином вони підтримують її існування під час глобальної кризи ідентичностей.

Висновки до другого розділу

Глобалізаційні процеси можуть як позитивно, так і негативно впливати на національну ідентичність громадян. Не зважаючи на поширення космополітизму, в сучасному світі спостерігається посилення ідентичності “опору”. Глобалізація спричиняє інтеграцію світового співтовариства, створення мультиплікативних держав, в яких відбувається становлення нових ідентичностей індивідів. Європейський Союз має на меті створення єдиного європейського простору, наразі являючи собою політичне утворення. Його суперечливість полягає у одночасній політиці мультикультуралізму, збереженні національних мов, національних систем освіти, відсутності єдиної історичного минулого для всіх європейських народів, та конструюванні європейської ідентичності за допомогою єдиного кордону, знаків, символів, виборів до Європейського парламенту, впровадженні єдиної валюти та системи обміну між освітніми інституціями. Українська національна ідентичність формувалася в складних умовах, саме тому двоїстість українського буття має визначальне становище для вибору майбутніх перспектив розвитку. Євроінтеграція може спричинити як посилення етнічних та регіональних ідентичностей, так і підвищення європейської ідентичності за рахунок зниження національної.

III Розділ. Трансформація національної ідентичності в контексті європейської ідентичності

3.1. Емпірична база та технологія дослідження

Емпіричною базою дослідження національної ідентичності в країнах Європейського союзу було обрано масив Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP). Це лонгітюдне кроснаціональне дослідження, яке проводить щорічні дослідження на різноманітні теми суспільних наук. Дослідження було розпочато у 1984 році на базі чотирьох країн: Австралії, Німеччини, Великобританії та Сполучених Штатів. Наразі у дослідженні приймають участь більше 50 країн з усього світу.

Національна ідентичність досліджувалась протягом 3-х хвиль: 1995, 2003 та 2013 року. Секретаріат ISSP координує офіційну діяльність в межах ISSP. Дані для аналізу доступні у вільному доступі на сайті програми. На базі масивів 1995, 2003 та 2013 років ми зможемо проаналізувати національну ідентичність у крос-національному та часовому розрізах. Для аналізу були обрані наступні країни: Німеччина, Великобританія та Румунія. Німеччина цікавить нас як країна засновниця. Великобританія представляє дослідницький інтерес як країна, яка першою проголосила бажання вийти з ЄС на основі рішення загальнонаціонального референдуму. Отже, цікаво прослідкувати, які настрої панували серед населення за декілька років перед голосуванням на референдумі та чи змінювалися вони протягом часу. Румунія цікавить нас в першу чергу як наймолодша країна – учасниця ЄС (ввійшла до складу у 2007 році) із числа тих, що приймали участь у ISSP.

Генеральну сукупність становить населення Німеччини, Велибритації та Румунії віком від 18 років. **Вибіркову сукупність** для кожної з країн за хвилями можна побачити у таблиці 3.1. Індивідуальне інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання респондента було використано в якості методу збору даних. Аналіз даних здійснювався за допомогою програми IBM SPSS 17. Перед виконанням

аналітичних процедур, масив був зважений за змінною weight. Вибіркові сукупності в кожній з країн після зважування мали наступний обсяг:

Таблиця 3.1. Обсяги вибірок по країнам та хвилям

Країна	Кількість респондентів	Рік проведення
Німеччина	612	1995
Німеччина	437	2003
Німеччина	1717	2013
Велика Британія	1058	1993
Велика Британія	873	2003
Велика Британія	904	2013
Румунія	1000	1993
Румунія	1021	2003
Румунія	1007	2013

Для подальшого аналізу над масивами даних були проведені статистичні процедури обробки даних. З трьох масивів (за 1995, 2003 та 2013 роки) був створений один масив. До нього увійшли виключно відповіді респондентів з Німеччини, Великої Британії та Румунії. Також була створена змінна year, яка набуває наступних значень:

- 1 = “рік хвилі 1995”
- 2 = “рік хвилі 2003”
- 3 = „рік хвилі 2013”

Обсяг респондентів по кожній з хвиль наступний:

Таблиця 3.2. Обсяги загальних вибірок по хвилям

Кількість респондентів	Номер хвилі
2670	1
2331	2
3628	3

Опитувальник для трьох хвиль відрізняється (див. додаток 1). Для зручності подальшої обробки даних код країни для всіх трьох хвиль був зведений до системи кодування 1995 року. Зазначимо, що номери для хвилі 2013 року відрізнялися від номерів для 1995 та 2003 років. У 2013 році DE була закодована під номером 276, GB – 826, HU – 348 (додаток 2). Для проведення подальшого компаративного аналізу був створений окремий масив, у якому містяться виключно змінні, які повторюються протягом трьох хвиль. Також коди змінних були зведені до однієї форми кодування (додаток 3) за прикладом 1995 року. У масив були введені дві нові змінні [81]:

country - номер країни (“3” - Німеччина, “4” – Велика Британія, “8” – Румунія);

wave_pumb – номер хвилі (“1” – хвиля 1993 року, “2” – хвиля 2003 року, “3” – хвиля 2013 року).

Опитувальники 1995, 2003 та 2013 років відрізняються. Для повноти аналізу спочатку дані будуть проаналізовані у порівнянні до часової змінної (номеру хвилі). Також буде здійснений компаративний аналіз за змінними, які присутні у 2-й та 3-й хвилях, але відсутні у 1-й хвилі. Після зважування масиву та перекодування змінних переходимо до перевірки попередньо сформульованих гіпотез.

3.2. Порівняльний аналіз національної ідентичності за трьома хвилями

У попередньому теоретичному розділі був визначений намір Європейського Союзу до інтеграції європейської ідентичності та можливі шляхи цього процесу. Отже, існує необхідність підтвердити, чи посилилися почуття до ЄС у країнах – членах. Більше того, членство в організації призводить до розширення кордонів території, з якою себе ідентифікує індивід. Отже, місце народження стає менш значущим. При цьому знижується важливість релігійного компонента як одного з вимірів національної ідентичності. В той же час, членство у Європейському Союзі змінює ставлення до зовнішньої політики адже посилюються зв’язки та обмін між країнами. Також виходячи з останніх подій із хвилями мігрантів можна

припустити, що у громадян європейського простору погіршилося ставлення до етнічних меншин.

Для порівняльного аналізу національної ідентичності за трьома хвилями були виділені наступні гіпотези:

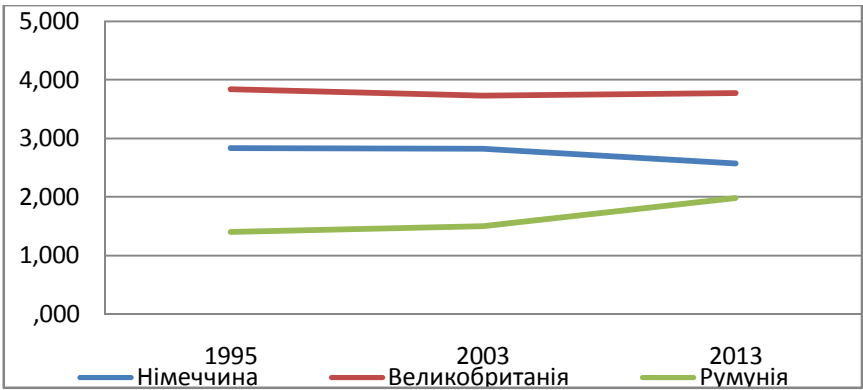
1. Чим довше країна перебуває у складі ЄС, тим сильніше її почуття близькості до Європи.
2. Чим довше країна перебуває у складі ЄС, тим менше місце народження впливає на почуття національної ідентичності.
3. Володіння мовою є однаково значущим для національної ідентифікації громадян у трьох країнах.
4. Релігійна приналежність не є значущою для національної ідентичності громадян європейських країн.
5. Членство у ЄС покращує ставлення до власної національної ідентичності.
6. Ставлення до зовнішньої політики країни значуще змінювалося протягом трьох хвиль для громадян усіх країн.
7. Ставлення до етнічних меншин погіршувалося протягом трьох хвиль для громадян трьох країн.

Для перевірки попередньо сформульованих гіпотез використаємо трансформований масив (див. розділ 3.1). Перед проведенням аналітичних процедур для змінних V5-V8 перекодуємо змінні таким чином, щоб створити порядкову шкалу у змінні V5_1 - V8_1. На жаль, використання дисперсійного аналізу з повторними вимірюваннями є неможливим адже кількість респондентів у кожній країні по кожній хвилі відрізняється. Використаємо багатofакторний дисперсій аналіз. Залежні змінні V5-V8 (почуття територіальної близькості), незалежні змінні country та wave_number.

Зважаючи на велику кількість спостережень використання дисперсійного аналізу є можливим навіть при значущому результаті критерія Левене. Однак, у випадку відсутності однорідності, границю значущості для міжгрупових порівнянь необхідно встановлювати $p=0,01$. Традиційна схема дисперсійного

аналізу показує дуже значний вплив хвилі, національної приналежності та їх взаємодії (у всіх випадках $p=0,00$; додаток 6) [68, с. 238-246]. Однак значення тесту Шеффе показують, що всі країни незначуще відрізняються стосовно відчуття близькості до своєї країни у 1995 та 2013 роках (додаток 4.1 та 4.2). Крім цього, усі країни незначуще відрізняються між собою у першій та другій хвилях у ставленні до близькості до Європи з точки зору територіальної ідентичності.

Почуття близькості до Європи незначуще змінилося протягом трьох хвиль для Німеччини та Великої Британії (діаграма 1). При цьому німці в середньому схиляються до того, що не можуть обрати наскільки вони близькі до Європейського континенту. В той же, англійці у більшій мірі вважають себе не дуже близькими до Європи. Це підтверджує результати референдуму про вихід з Євросоюзу. При цьому почуття близькості румунів знизилося. До членства у Євросоюзі громадяни Румунії почували себе дуже близькими до Європи, в той час як після входження до ЄС їх відчуття близькості знизилося до близького. Цікавим є також факт, що країни, які є членами ЄС набагато довше відчувають себе менш близькими. Отже, гіпотезу про те, що з протягом часу для всіх країн зростає почуття близькості до Європи, можна відхилити.

Діаграма 1. Почуття близькості до Європи

Для всіх змінних характерним є те, що для румунів більше важлива територіальна ідентичність, аніж для англійців чи німців (додаток 5). При цьому найбільшу близькість вони відчувають саме до своєї країни, а не до міста чи регіону. Цікаво, що із вступом до ЄС для румунів знижується близькість по всім показникам. Отже, значення територіальної ідентичності зменшується. Причиною

може бути зміна кордонів адже будучи громадянами ЄС румуни мають змогу вільно пересуватися у його межах. Таким чином, вони стають менш прив'язаними до місця проживання.

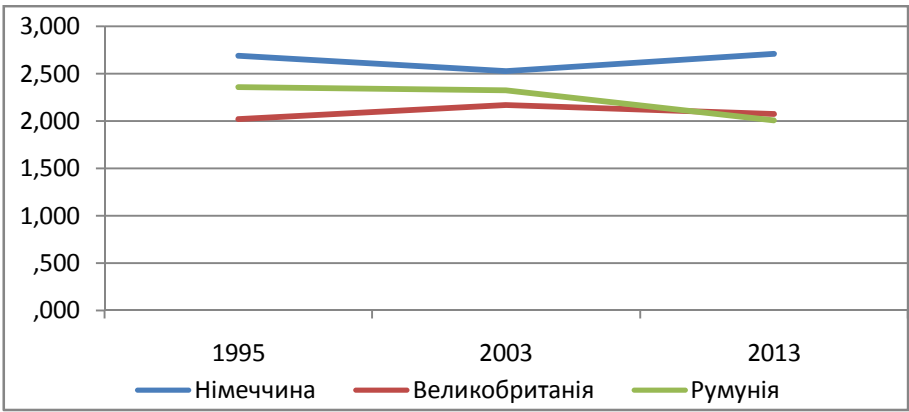
Громадяни Великої Британії у першій хвилі (1995 рік) були значно більш дистанційовані від свого міста та регіону. При цьому у другій та третій хвилях вони змінили свою думку на “важко відповісти”. Що стосується територіальної близькості до своєї країни, то у 1995 та 2013 роках англійцям важко було відповісти на це запитання. Важливо також відмітити, що для німців територіальна близькість до свого міста та країни збільшилася у період з 1995 до 2013 року. Можливою причиною можна назвати геополітичні події, хвилі мігрантів та глобалізаційні тенденції, які стимулюють населення Німеччини до збереження територіальної цілісності [97, с. 461-482].

Для аналізу атрибутів національної ідентичності попередньо проведемо трансформацію змінних V15-21 на V15_1-21_1, змінивши тип шкал із номінальної на порядкову. У додатку 7 можна побачити багатовимірні критерії для змінних. Значущі відмінності спостерігаються для трьох країн, трьох хвиль та їх взаємодії. Детальніше відмінності проаналізуємо на основі тесту Шеффе (додаток 6.1 та 6.2). Також зазначимо, що рівень довірчої ймовірності з причини значущості тесту Левене був встановлений на рівні 99%.

Значущих відмінностей для трьох країн між трьома хвилями щодо важливості місця народження, наявності громадянства, періоду проживання в країні та релігійної приналежності як атрибутів національної ідентичності не має. Отже, ставлення до їх важливості є сталим навіть не знаважаючи на вплив глобалізаційних тенденцій та інтеграції європейської ідентичності. Важливість знання мови значуще змінилося у 2013 році у порівнянні до 1995 року. Важливість суб'єктивного самовідчуття своєї національної ідентичності зазначала значущих змін у 2013 році у порівнянні до двох попередніх хвиль. Румунія незначуще відрізняється від Німеччини за ставленням до важливості громадянства та періодом проживання в країні від Великої Британії як необхідних атрибутів

національної ідентичності. В той же час, англійці та німці не відрізняються у повазі до політичних інститутів та законодавства.

Ставлення до важливості місця народження як атрибуту національної ідентифікації відрізняється для всіх трьох країн. Найбільш важливим місце народження за виключення 2013 року є для громадян Великої Британії. Для румунів місце народження тільки у 2013 році стало “досить важливим” . При цьому за попередньо проведеним аналізом румуні найсильніше відчують емоційну близькість до своєї території. Німці протягом трьох хвиль не могли визначитися у своєму ставленні (див. діаграму 2). Отже, гіпотезу про те, що чим довше країна перебуває у складі ЄС, тим менше впливає місце народження на почуття ідентичності, можна спростувати.

Діаграма 2. Важливість місця народження для національної ідентичності

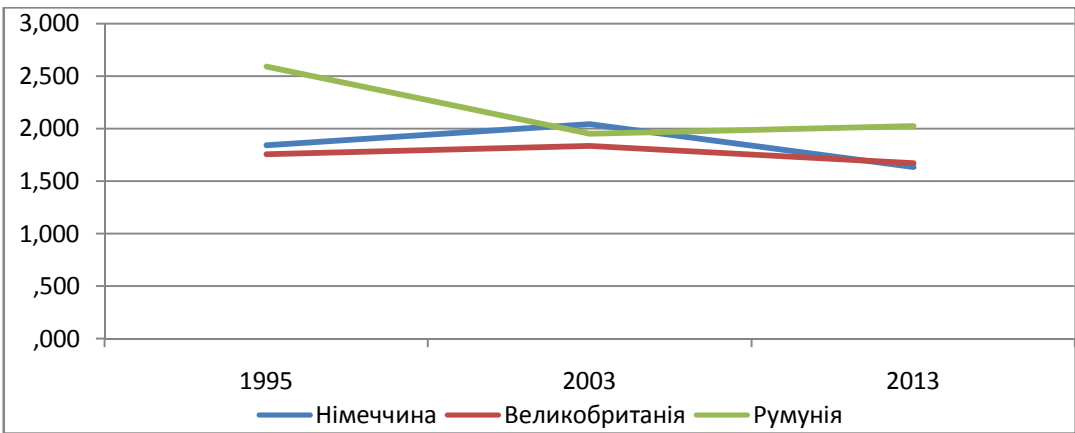
Всі країни погодилися із твердженням, що наявність громадянства є важливим атрибутом для національної ідентифікації. Найнижчі коефіцієнти були у англійців протягом усіх трьох хвиль. За попередніми даними результатів тесту Шеффе ми визначили, що Німеччина та Велика Британія незначуще відрізняються одна від одної у ставленні до мови як національного атрибуту. В той же час, для румунів володіння національною мовою відіграє найбільшу роль з-поміж трьох країн. Тому, гіпотезу про те, що мова є однаково значущою для національної ідентичності громадян трьох країн можна відхилити.

Важливість релігійної приналежності значуще відрізняється для всіх країн. При цьому німці вважають, що входження до певної релігійної течії є не дуже

важливою для національної ідентифікації. Можна припустити, що поширення різноманітних релігійних течій, а також зростання атеїзму у зв'язку з раціоналізацією суспільства призводить до зниження важливості релігії. Румунам найскладніше було визначитися із своїм ставленням до релігії як атрибуту національної ідентичності. Однак, громадяни трьох країн не вважають її важливою, тому не значущість релігійної приналежності для національної ідентичності можна прийняти (додаток 7).

Одним з важливих вимірів національної ідентичності є повага до політичних інститутів та законодавства. Англіїці протягом трьох хвиль практично не змінювати свою думку стосовно важливості цього атрибуту національної ідентичності. При цьому повага німців протягом трьох хвиль коливалася, а найнижчого значення досягнула у 2013 році. Можливою причиною можна назвати трансформації у законодавчій системі, які відбувалися протягом 18 років. Проте найбільше змінилося ставлення румунів: у 1993 році в середньому румуни вважали повагу до законодавчої та політичної системи не дуже важливою для національної ідентифікації. Однак у 2003 році важливість цього атрибуту для громадян Румунії значуще зросла (діаграма 3). У 2003 році в Румунську Конституцію було внесено ряд змін, що підвищило рівень довіри до політичних та законодавчих інституцій. Крім того, у 2000 році уряд країни проголосив прискорений курс на євроінтеграцію.

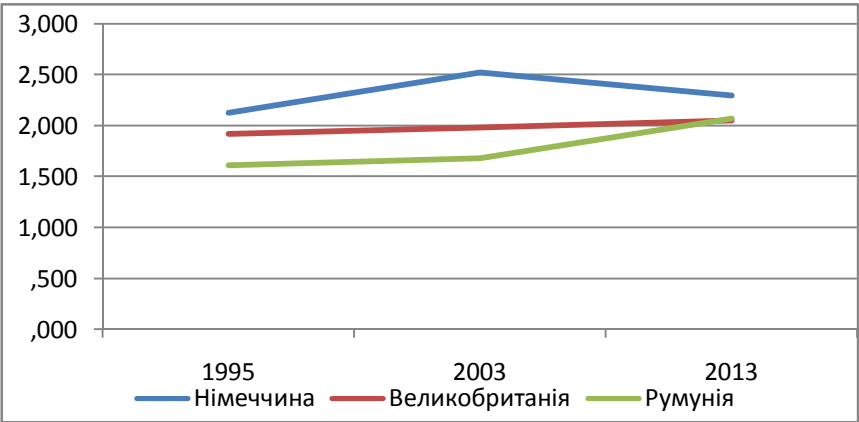

Діаграма 3. Повага до закону та політичних інституцій

Для аналізу ставлення громадян до національної ідентичності відфільтруємо варіант “важко відповісти” та пропущені відповіді для перекодування змінних V22-27 у порядковий тип шкали. Використаємо багатофакторний дисперсійний аналіз. Залежними змінними виступатимуть V22-V27 (почуття територіальної близькості, незалежні змінні country та wave_number. Як і в попередніх випадках традиційна схема дисперсійного аналізу показує дуже значний вплив хвилі, національної приналежності та їх взаємодії (у всіх випадках $p=0,00$). Так як у випадку значущості критерія Левене, границю значущості для міжгрупових порівнянь необхідно встановлювати $p=0,01$, результати теста Шеффе є незначущими для Німеччини та Великої Британії стосовно змінної V26 („люди мають підтримувати свою країну навіть якщо вона помиляється“, додаток 8.2). Значущої різниці між відповідями у другій (2003) та третій (2013) хвилях у питаннях V23 (є деякі речі стосовно моєї країни, за які я відчуваю сором) та V24 (світ був би кращим місцем, якби у ньому було більше місць таких як Британія) (додаток 8.1). Тест Шеффе також показав відсутність значущої різниці між першою та другою хвилями для запитань V25 (загалом моя країна найкраща за багато інших країн), V26 (люди повинні підтримувати свою країну навіть якщо вона помиляється) та V27 (коли моя країна добре показує себе у міжнародному спорті, я відчуваю гордість за неї).

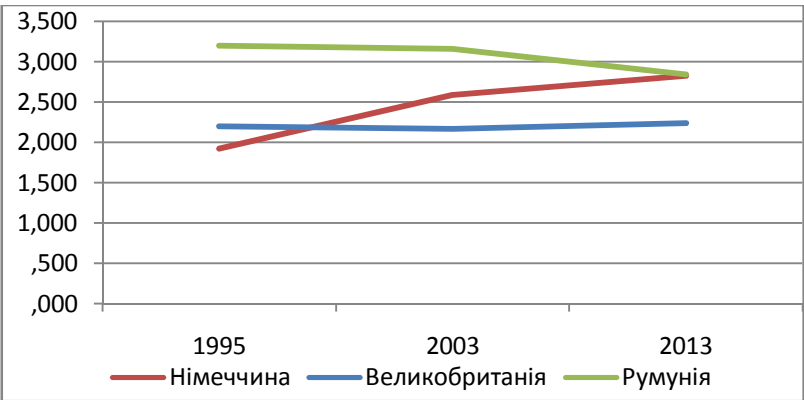
Бажання бути громадянином своєї країни змінювалося протягом трьох хвиль для всіх країн (діаграма 4). До членства у ЄС румуни сильніше прагнули бути громадянами, ніж після (додаток 9). Можливою причиною можна назвати зміни у геополітичній та економічній ситуації, які відбулися за цей проміжок часу. Можна також припустити, що отримавши можливість вільно пересуватися у межах ЄС, значення національної ідентичності для румунів знизилося. У той же час, з-поміж трьох країн вони були найбільш позитивно налаштовані щодо громадянства своєї країни. Ставлення німців коливалося від згоди та невизначеної позиції з 1995 по 2013 рік. Англійці в середньому протягом усього часу були згодні з тим, що вони воліють бути громадянами виключно Великої Британії.

Тому гіпотезу 5 про покращення ставлення до національної приналежності після Євроінтеграції можна відхилити.

Діаграма 4. Ставлення до національної приналежності

Громадяни Румунії в цілому сумнівалися у однозначності позиції щодо того, чи є щось стосовно їх країни, що може викликати у них сором. Для всіх трьох хвиль їх відповіді коливалися в районі “ні згоден, ні не згоден”. Протягом трьох хвиль позиція німців змінилися із “ згоден ” у 1995 році до “ні згоден, ні не згоден” у 2013. Отже, на початку 90-х ХХ століття німці вважали, що їм є чого соромитися (нагадаємо, що минуло всього три роки після падіння Берлінської стіни). При цьому з часом їх позиція ставала більш невизначеною. Англійці протягом трьох хвиль були радше згодні, що мають соромитися чогось стосовно Великої Британії. Цікавим є те, що їх позиція стосовно національної ідентичності у питанні V22 була достатньо стійкою і вони погоджувалися, що хочуть бути громадяни Великої Британії більше, ніж будь-якої іншої країни. Однак в той же час, протягом трьох хвиль їх думка не змінювалася стосовно того, що вони мають соромитись чогось у своїй країні (діаграма 5).

Діаграма 5. Сором стосовно своєї країни

Громадяни Румунії найсильніше відчують гордість за свою країну, коли вона добре проявляє себе у міжнародному спорті. Навіть не зважаючи на зміну у відповіді протягом трьох хвиль, румуни в середньому найсильніше згодні з цим твердженням у порівнянні до німців та англійців. Цікаво, що громадяни Румунії виражають більш емоційно забарвлене ставлення у порівнянні до Німеччини та Великобританії. Можливою причиною є консервативність та поміркованість населення цих двох країн. Також варто зазначити, що протягом трьох хвиль німці були в цілому незгодні, що мають підтримувати свою країну навіть якщо вона помиляється. При цьому найбільш радикальні оцінки були у 1995 році. Англійці виражали достатньо стабільну позицію протягом всіх трьох хвиль.

Для перевірки попередньо сформульованих припущень перекодуємо змінні V28 – 37 у нові змінні V28_1 – 37_1 для того, щоб отримати порядкову шкалу. Спочатку виконаємо дисперсійний аналіз для того, що поглянути чи відрізняється гордість за різні виміри національної ідентичності румунів, англійців та німців. Значущі відмінності наявні протягом трьох хвиль для всіх країн однак якщо поглянути на результат тесту Шеффе, то можна помітити, що почуття гордості за армію залишалося незмінних у всіх країнах протягом трьох хвиль (додатки 10.1 та 10.2). Можливою причиною є стабільність сформованої системи для всіх країн.

Більше того, у період з 1995 до 2003 рік не відбулося значущих змін у ставленні до функціонування демократичних інститутів, політичного впливу країн у світі, системи соціальної безпеки, спортивних досягнень та соціальної нерівності. Можна стверджувати, що значущі зрушення відбулися саме на початку 20-х років XXI століття. Можливими причинами можна назвати економічні кризи, міграційні процеси та геополітичні зрушення після, що мали місце з 2007 року. Також варто зазначити, що німці та англійці не значуще відрізняються у гордості за політичний вплив, наукові та культурні досягнення своєї країни у світі. При цьому ставлення до армії та соціальної рівності для Німеччини та Румунії не відрізнялося.

Ставлення німців до функціонування демократії змінилося протягом трьох хвиль з відсутності гордості до невизначеності позиції (додаток 11). Це достатньо неочікуваний результат з точки зору цінностей, які транслює уряд країни та уряд ЄС, в якому Німеччина виконує важливу роль як країна – засновниця. При цьому громадяни Німеччини у 1995 та 2003 роках виражали схожу до громадян Румунії думку. Румуни протягом трьох хвиль відповідали, що не можуть бути гордими за функціонування демократії у своїй країні. Англійці схилиються до того, що їм важко відповісти на питання про ставлення до функціонування демократії у Великій Британії [129, с. 387-388].

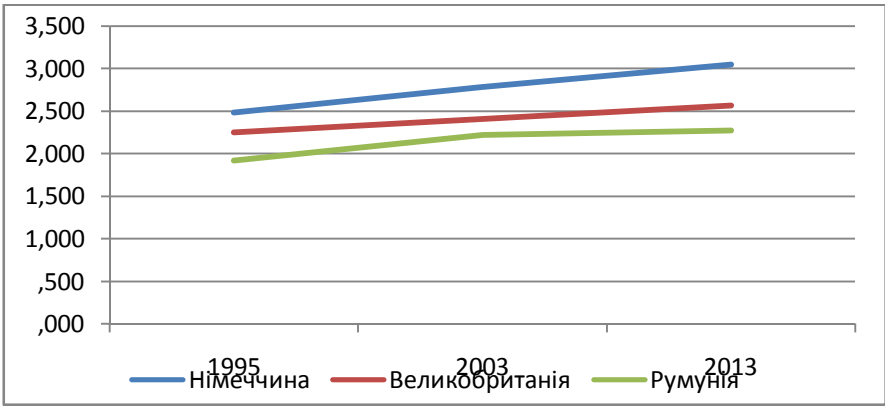
Що стосується системи соціальної безпеки, то до 2013 року громадяни Німеччини відповідали, що не дуже горді за неї, однак у третій хвилі їх ставлення значно покращилося. Можливою причиною можна назвати трансформації системи соціальної безпеки, яких вона зазнала із змінами уряду. Відносно Великої Британії варто зазначити, що англійці були невизначеними протягом трьох хвиль стосовно гордості за політичний вплив країни у світі. Можна припустити, що зовнішня політика країни викликає неоднозначне ставлення громадян. Гордість за спортивні досягнення Великої Британії у третій хвилі покращилося. Це також стосується ставлення до армії та історії англійського народу. Протягом трьох хвиль англійці були більш горді за свою історію та армію, аніж спортивні досягнення.

Гордість румунів по всіх показниках майже не змінилося у період з 1995 по 2013 роки. При цьому вони були не дуже гордими за функціонування демократії, політичного впливу у світі, системи соціальної безпеки та економічних досягнень. Не зважаючи на те, що за попередньо проведеним аналізом румуни відчують найбільшу близькість до своєї держави, вони найгірше з усіх трьох країн ставляться до різних вимірів національної ідентичності. Цікаво, що і Німеччина, і Велика Британія мають дуже сильні спортивні команди, які займають перші місця у світових спортивних змаганнях. В той же час, Румунія відчувала більший рівень гордості за спортивні досягнення серед трьох країн. При цьому ставлення до історії країни у румунів змінювалося від невизначеної позиції до “дещо гордий”.

Однак, найбільшу гордість громадяни цієї країни мають за спортивні досягнення своєї країни у порівнянні до інших вимірів національної ідентичності.

Для проведення подальших аналітичних процедур перекодуємо змінні V38-43 з метою створення порядкової шкали. Використаємо багатофакторний дисперсійний аналіз та встановимо довірчу ймовірність на рівні 99%. Значущі відмінності спостерігаються для трьох хвиль, країн та їх взаємодії. Результати тесту Шеффе доповнюють вищесказане. Незначущі відмінності спостерігалися лише між першою та другою хвилею у ставленні респондентів до дозволу на придбання іноземцями землі, а також у ставленні до використання сили у зовнішній політиці між Німеччиною та Румунією. Отже, гіпотезу 6 можна прийняти адже ставлення до зовнішньої політики для всіх країн зазнало змін з 1993 по 2013 роки.

Найбільш радикальну позицію стосовно обмеження іноземного імпорту задля збереження національної економіки висловлюють румуни. Можливою причиною є відносна слабкість економіки країни у порівнянні з Німеччиною та Великою Британією (діаграма 6). Крім цього, якість румунських товарів може поступатися закордонним аналогам. Громадяни Німеччини та Великої Британії схилиються до більш невизначеної позиції (“ні згоден, ні незгоден”).

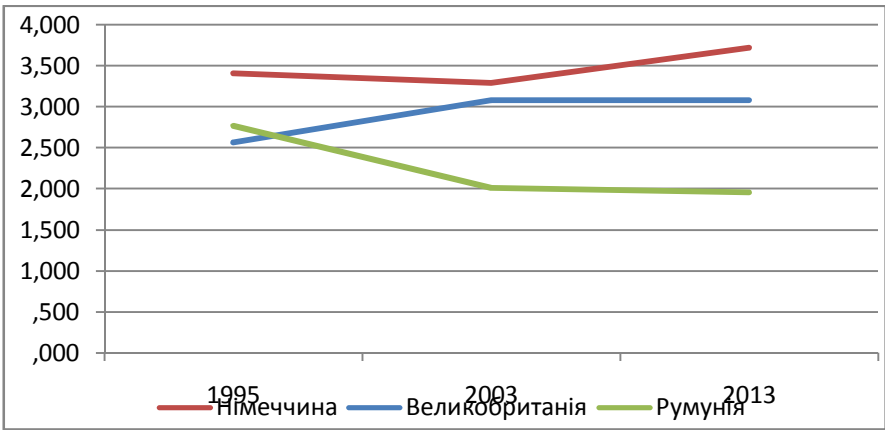

Діаграма 6. Ставлення до іноземного імпорту

Важливо зазначити, що під впливом політичної ситуації та збройних конфліктів ХХІ століття зазнало змін ставлення до використання сили у зовнішній політиці з метою вирішення окремих проблем. Румунія висловлювала найбільш

радикальну позицію у 1995 році. При цьому навіть помірні Великобританія та Німеччина погоджувалися із можливістю застосування силових методів зовнішньої політики у 90-х роках ХХ століття. Однак всі країни втратили однозначність своїх позицій.

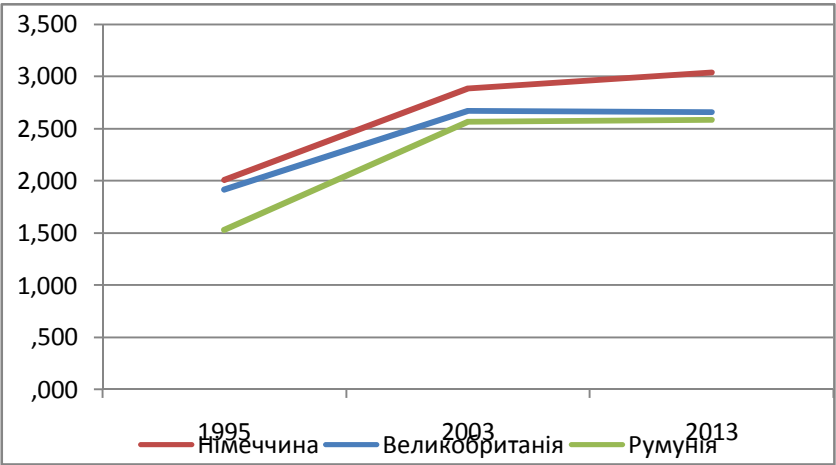
Поміркованість Німеччини та Великої Британії з приводу зовнішньої політики можна прослідкувати у питанні про дотримання національних інтересів. Ставлення німців змінилося з нейтрального до негативного. Це свідчить, що для громадян відсутність зовнішніх конфлікт є важливішим за дотримання інтересів країни [122, с. 206-219]. Причиною зміни настроїв можуть бути в тому числі події в Україні та світі, які засвідчили небезпеку зовнішніх збройних конфліктів. При цьому до асоціації з ЄС румуни були більш поміркованими. У 2013 році громадяни Румунії згодні на зовнішню політику, яка лобіює національні інтереси наперекір іншим націям.

Додаток 7. Ставлення до дотримання національних інтересів у зовнішній політиці.

Стосовно вивчення іноземних мов у школах, то у 1995 році всі країни погоджувалися з необхідністю уряду посилити зусилля над покращенням рівня їх викладання у школах. Можливою причиною зниження рівня згоди із цим твердженням у 2-й та 3-й хвилях для всіх країн можна назвати запровадження єдиних стандартів навчання у країнах, які влаштовують громадян. З іншого боку, можна припустити, що як реакція на глобальні процеси, акцент зміщується на

вивчення національної мови. Однак, румуни найбільше погоджувалися з необхідністю посилити зусилля з вивчення іноземних мови [112, с. 333-354].

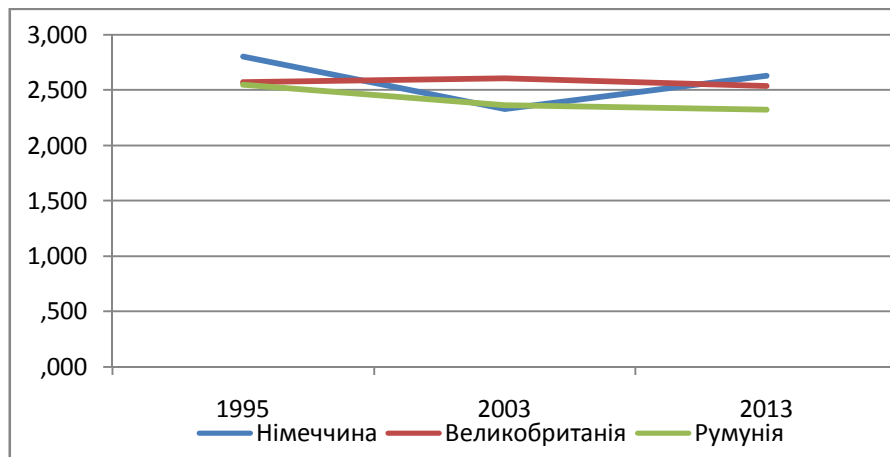
Додаток 8. Ставлення до вивчення у школах іноземних мов

Ставлення до придбання землі у своїй країні для громадян Великої Британії практично не змінилося: протягом трьох хвиль англійці відповідали (“ні згоден, ні незгоден”). При цьому ставлення румуни погоджувалися з необхідністю обмеження придбання землі іноземцями протягом перших двох хвиль. Їх ставлення після вступу до ЄС стало невизначеним. Як було визначено раніше, для румунів територіальна ідентифікація має більше значення, ніж для англійців та німців [111, с. 106-122]. Можливо, вони вважали, що придбання землі іноземцями може загрожувати їх цілісності. Після вступу до ЄС умовний кордон розширився, що призвело до трансформацій у відношенні цього питання.

Для проведення аналізу перекодуємо змінні V44 та V45. Використаємо багатофакторний дисперсійний аналіз методом Фішера для аналізу ставлення громадян країн до етнічних меншин. Як і раніше значущі відмінності спостерігаються для трьох країн, трьох хвиль та їх взаємозв'язку. Розглянемо результат тесту Шеффе (додаток 11.1 та 11.2). Зважаючи на результат тесту Левене, встановимо допустимий рівень значущості 99%, замість 95%. Таким чином, статистично значущі відмінності спостерігаються по відношенню до збереження етнічними меншинами їх традицій та звичаїв у третій хвилі порівняно до 1995 та 2003 років. Крім цього, Німеччина та Велика Британія не значуще

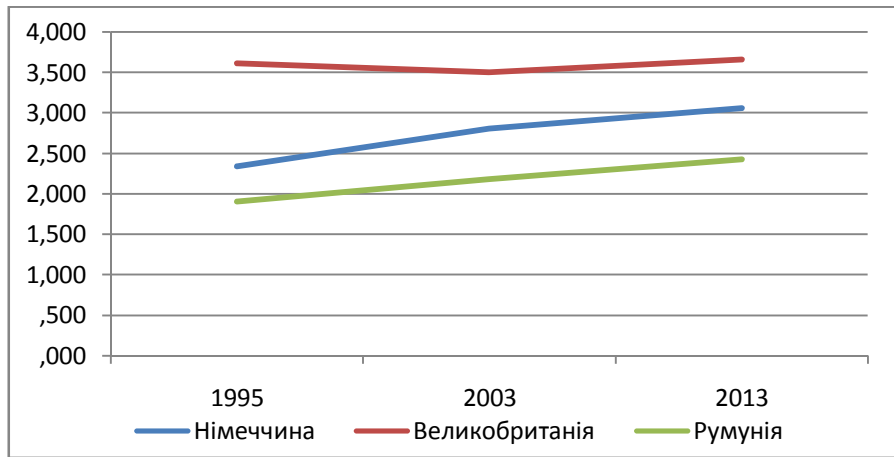

відрізняються з точки зору неможливості бути громадянином країни та не розділяти її звичаї та традиції. Підтвердження вищезазначено можна побачити на діаграмі 9. Громадяни трьох країн практично не змінили свою думку у період з 1995 по 2013 роки. При цьому, у середньому румуни, англійці та німці займають нейтральну позицію щодо необхідності поділяти національні звичаї та традиції для того, щоб бути повноцінним громадянином своєї країни. Можливою причиною можна назвати зростаючу тенденцію до етнічного різноманіття населення глобального світу [115, с. 235-260].

Діаграма 9. Ставлення до необхідності розділяти національні звичаї та традиції

Не зважаючи на те, що англійці нейтрально ставляться до необхідності поділяти єдині звичаї та традиції, вони протягом трьох хвиль не погоджувалися з тим, що уряд має допомагати етнічним меншинам зберігати їх звичаї та традиції (додаток 12). При цьому румуни були найбільш позитивно налаштовані щодо збереження атрибутів етнічної ідентифікації у 1993 році, однак вони втратили однозначність своєї позиції у 2013 році. Вірогідніше за все, на ставлення до допомоги уряду у збереженні традицій та звичаїв етнічних меншин вплинули світові геополітичні події, які спричинили хвилі маргінальних мігрантів до країн Європейського Союзу [116, с. 483-498]. Отже, гіпотезу 7 можна частково прийняти.

Діаграма 10. Ставлення до збереження традицій національних меншин.

3.3. Взаємозв'язок національної та європейської ідентичностей.

Попередньо у теоретичному розділі було визначено, що структура колективної ідентичності є багатовимірною адже в її складі присутня етнічна, національна, релігійна та інші виміри ідентичностей. Гордість за власну національну приналежність пов'язана з важливістю національної ідентифікації для громадян країн – членів. Так як уряд ЄС проводить ефективну інтеграційну політику, можна припустити, що період членства в організації впливає на рівень поінформованості про неї. Європейський Союз в першу чергу являє собою політичну організацію, отже, після вступу до європейської організації співвідношення між національним та наднаціональним урядами змінюється [120, с. 225-239]. Більше того, в попередньому теоретичному розділі ми припускали, що із підвищенням європейської ідентичності національна значення національної ідентичності для індивідів знижується. В той же час, ставлення до національної ідентичності спричинене рядом латентних факторів [121, с. 50-78]. Для проведення подальшого аналізу були попередньо сформульовані наступні гіпотези:

1. Структура колективної ідентичності відрізняється для різних країн-членів ЄС.
2. Важливість національної ідентичності для само ідентифікації індивіда не пов'язані із гордістю за національну приналежність.

3. Чим довше країна є учасницею європейської організації, тим більше її громадяни проінформовані про ЄС.

4. Ставлення до розподілу влади між національною державою та урядом ЄС значуще відрізняється для громадян трьох країн.

5. Ставлення до членства у ЄС залишається незмінним до вступу та після.

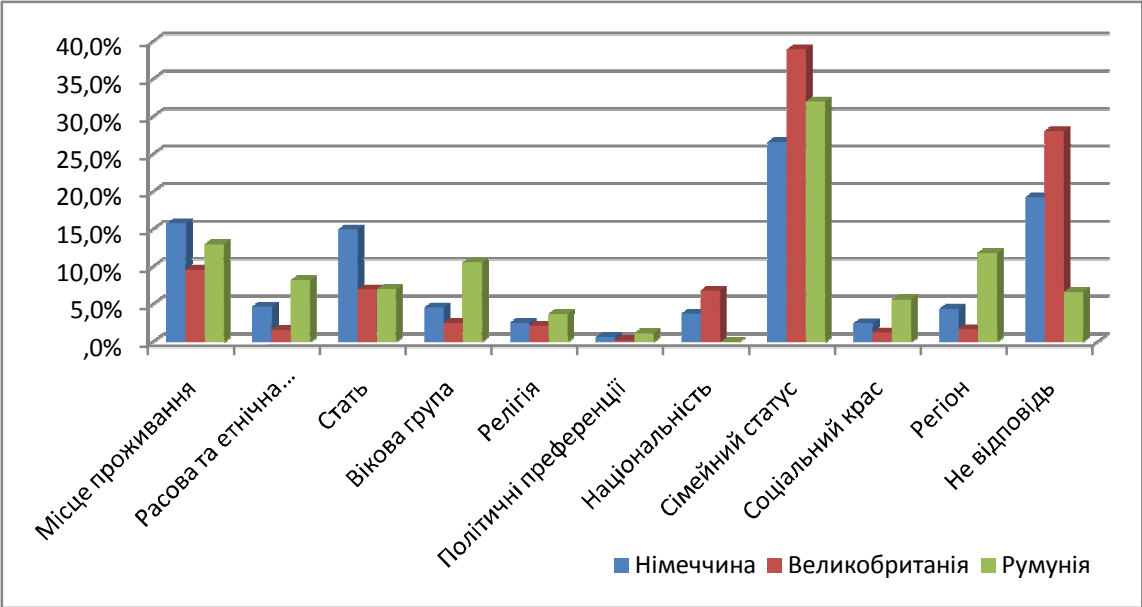
6. Існують латентні фактори, які впливають на задоволеність індивіда національним громадянством.

7. Зі зростанням важливості європейської ідентичності, національна ідентичність знижується.

Для проведення подальшого аналізу будуть використані масиви, завантажені з банку даних дослідження ISSP. Перевірка першої гіпотези відбуватиметься на масиві другої хвилі (необхідне питання присутнє лише у опитувальнику за 2003 рік). Спочатку будуть створені змінні у трьох масивах, за якими буде відбуватися подальша фільтрація даних. Використаємо таблиці двомірного розподілу для того, щоб проаналізувати який відсоток громадян трьох країн вважає національну ідентифікацію найважливішою формою колективної ідентифікації.

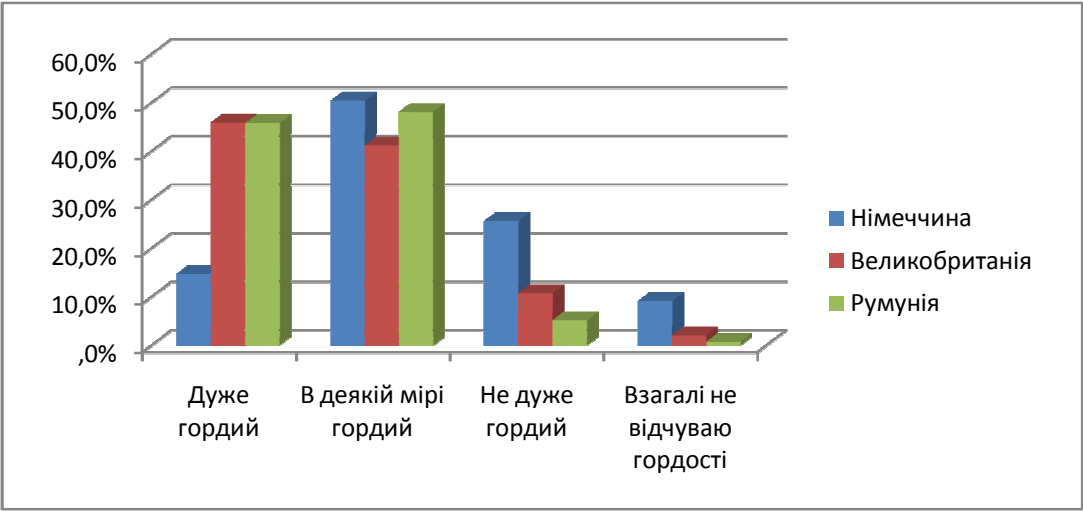
На діаграмі 11 можна побачити, що переважна більшість респондентів з трьох країн вважають, що сімейний стан є найбільш важливим для особистої ідентифікації індивіда (Повну таблицю див. додаток 13). При цьому за першу найбільш важливу ознаку сімейний стан обрали 38,9% англійців, 32% румунів та 26,7% німців. Можливою причиною є ставлення до сімейного інституту у вищезазначених країнах. При цьому великий відсоток респондентів не змогли дати змоги на це запитання (19,3% німців та 28,1% англійців). Для німців практично однаково важливу роль для самоідентифікації відіграє стать та місце проживання (близько 15%). Серед громадян Великої Британії більший відсоток населення у порівнянні до інших країн вважають національну ідентичність найважливішою для самоідентифікації (6,9% англійців, 3,8% німців). При цьому, національність як важливий атрибут колективної ідентифікації не обрав жоден громадянин Румунії. На діаграмі видно, що для румунів у порівнянні з двома

іншими країнами найбільшу роль відіграє саме регіональна ідентичність (11,9%). Причиною може бути зв'язок колективної ідентифікації громадян Румунії з меншою територіальною одиницею у порівнянні до Німеччини та Великої Британії. В той же час, для всіх країн найбільш важливим для самоідентифікації вступає сімейний стан. Отже, гіпотезу 1 можна прийняти.

Діаграма 11. Найбільш важливий атрибут самоідентифікації індивіда

Для перевірки наступних гіпотез перекодуємо змінну V16 (“наскільки Ви горді за свою національну приналежність?”) Результати можна поглянути в додатку 14, а також на діаграмі 12. Більшість громадян всіх країн горді за свою національну приналежність. При цьому, практично однаковий відсоток румунів та англійців дуже гордяться за свою національність (приблизно 46 % для обох країн). При цьому, у порівнянні до інших країн, найбільший відсоток німців, які не відчують гордості при ідентифікації з нацією (25,6% не дуже горді, 9,2% - взагалі не відчують гордості). Якщо порівнювати за рівнем розвитку Німеччину та Румунію, то остання поступалася у 2003 році в економічному та політичному розвитку. В той же час, лише близько 6% румунів сумарно не відчують гордості за свою національну ідентичність.

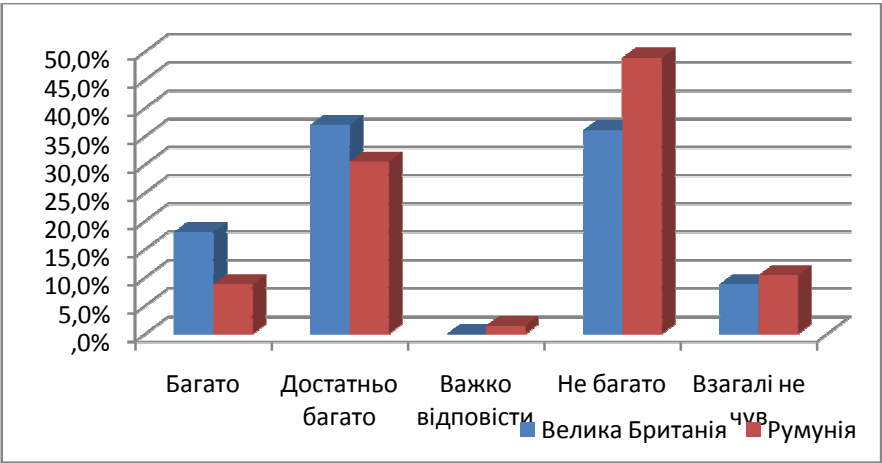
Діаграма 12. Гордість за національну приналежність

Проаналізуємо, чи присутній зв'язок між гордістю за національну ідентичність та важливістю різних видів колективної ідентичності. Використаємо кореляційний аналіз для змінних V4 та V63. У таблиці 3.4 можемо побачити, що коефіцієнт кореляції Пірсона є незначущим на рівні довірчої ймовірності 95% ($p=0,169$). Отже, гіпотезу 2 можна відхилити адже гордість за власну національну ідентичність не має значущого зв'язку з різними атрибутами колективної ідентичності, у тому числі національною приналежністю.

Таблиця 3.4. Коефіцієнт кореляції для змінних V4 та V63.

		Наскільки Ви горді бути громадянином своєї держави?	Які з характеристик є найбільш важливими для Вас у описі того, ким Ви є?
Наскільки Ви горді бути громадянином своєї держави?	Кореляція Пірсона	1	-,026
	Знч.(2-сторон)		,169
Які з характеристик є найбільш важливими для Вас у описі того, ким Ви є?	Кореляція Пірсона	-,026	1
	Знч.(2-сторон)	,169	

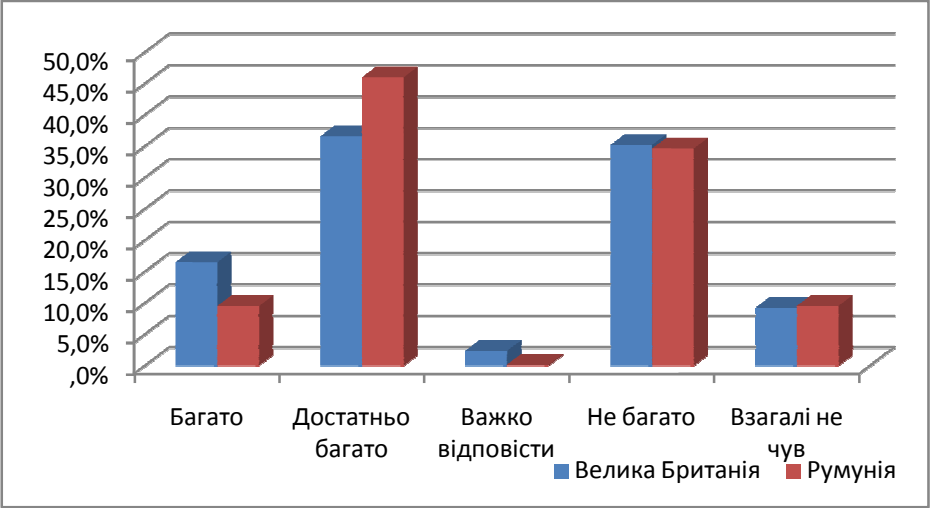
Проаналізуємо поінформованість громадян трьох країн про Європейський Союз у трьох хвилях. У кожному з трьох масивів даних трансформуємо змінні таким чином, щоб отримати порядкову шкалу. У 1995 році у опитувальнику для Німеччини були відсутні запитання з приводу поінформованості про ЄС та переваг членства у цій організації. Близько половина громадян Румунії не багато чули чи читали про Європейський Союз (48,9%). Логічним є більша поінформованість англійців з приводу організації у порівнянні до Румунів. Однак у 1995 році було практично однакове співвідношення громадян Великої Британії, які були чули достатньо багато та небагато про організацію в яку входить їх держава (діаграма 13). На жаль, у опитувальниках другої хвилі для Німеччини, Румунії та Великої Британії питання про поінформованість щодо ЄС було відсутнє, перейдемо до аналізу третьої хвилі.

Діаграма 13. Поінформованість про ЄС у 1995 році.

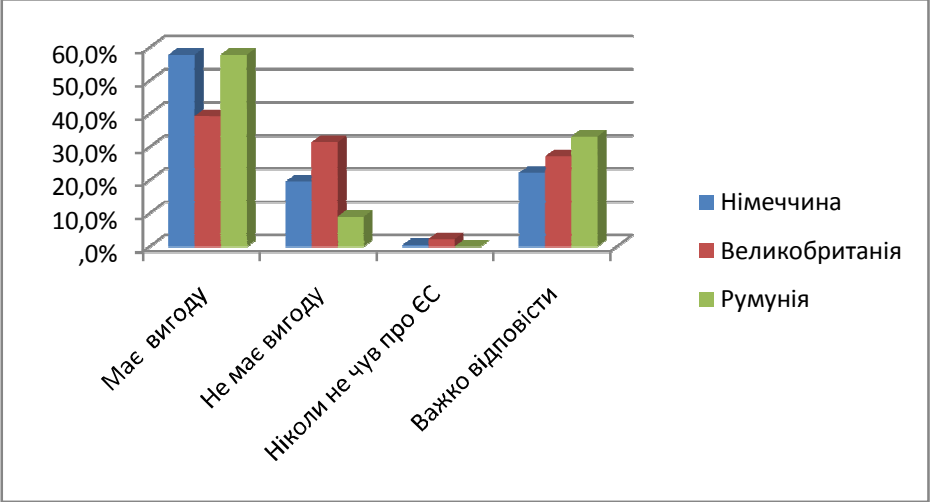
Поінформованість громадян Румунії зросла (більше 50% громадян чули чи читали про асоціацію). При цьому рівень обізнаності стосовно ЄС приблизно однаковий для двох країн. Цікаво, що якщо відсоток румунів, які не багато знають про організацію зменшився, то відсоток англійців залишився у порівнянні з 1995 роком практично незмінним (37% у першій хвилі та 36,6% у третій хвилі). Це може вказувати на існування достатньо стійкого відсотку населення, яка індиферентно ставиться до Європейського Союзу (додаток 15, 16). Цікаво також, що у 2013 році відсоток громадян, які взагалі не чули про організацію залишився

незмінним. Можемо припустити, що цю групу населення складають англійці та румуни, які не мають доступу до необхідної інформації (наприклад, маргінали). Отже, гіпотезу 3 можна прийняти.

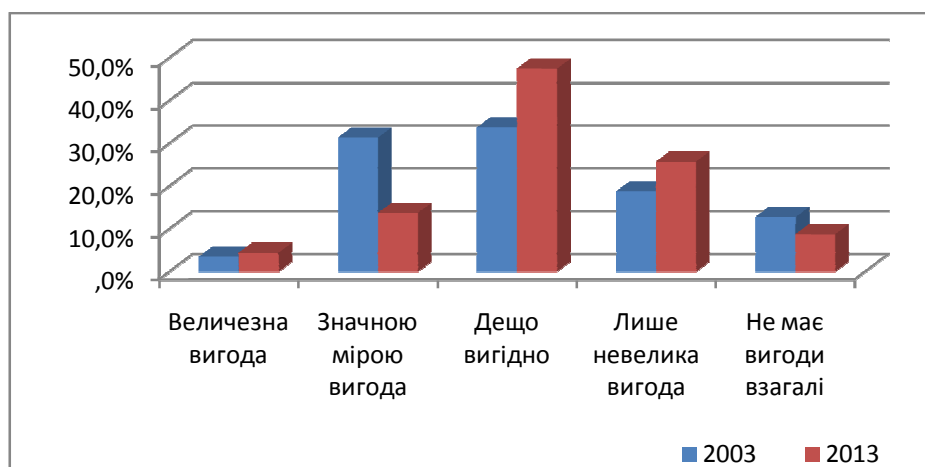
Діаграма 14. Поінформованість про ЄС у 2013 році.

У масивах трьох хвиль перекодуємо питання про переваги членства у Європейському Союзі. На діаграмі 15 можемо побачити, що Німеччина та Румунія вважають членство у Євросоюзі однаково вигідним для своєї країни (57,8% для обох країн). Варто зазначити, більше 30% румунів затрудняються дати відповідь на це запитання. Можливою причиною є недостатній рівень поінформованості (за попереднім аналізом більше 50% румунів слабо поінформовані про організацію). При цьому, 31,4% англійців вважали, що їх країна не має вигоди від членства у ЄС ще у 1995 році (повну таблицю див. додаток 17).

Діаграма 15. Вигода членства у ЄС (за результатами першої хвилі)

У другій хвилі від відповідь на питання про вигоду членства у ЄС ввійшло до опитувальника Румунії (на жаль, дані по Німеччині та Великій Британії за 2003 відсутні). Динаміку ставлення до членства у ЄС для Румунії за двома хвилями можна побачити на діаграмі 16. До членства у Європейському Союзі більше 30% вважали, що асоціація буде знаю мірою вигідна для країни, приблизно такий же відсоток населення – дещо вигідно. Однак після входження до складу європейської організації ставлення румунів до вигоди членства загалом погіршилося. Не зважаючи на те, що відсоток населення, які бачать для країни величезну вигоду незначним чином зріс (з 3,5% до 4,4%), частка громадян, які вважали ЄС є в значній мірі вигідним знизилася практично вдвічі (з 31,3% до 17,3%). При цьому підвищилася кількість румунів, які вбачають для себе невелику вигоду від входження до організації (див. додаток 18 та 19). Отже, до членства у Європейському Союзі румуни були більш позитивно налаштовані та вважали асоціацію загалом вигідною для країни. Після входження до ЄС громадяни Румунії вважають членство в організації лише в деякій мірі вигідним для своєї країни.

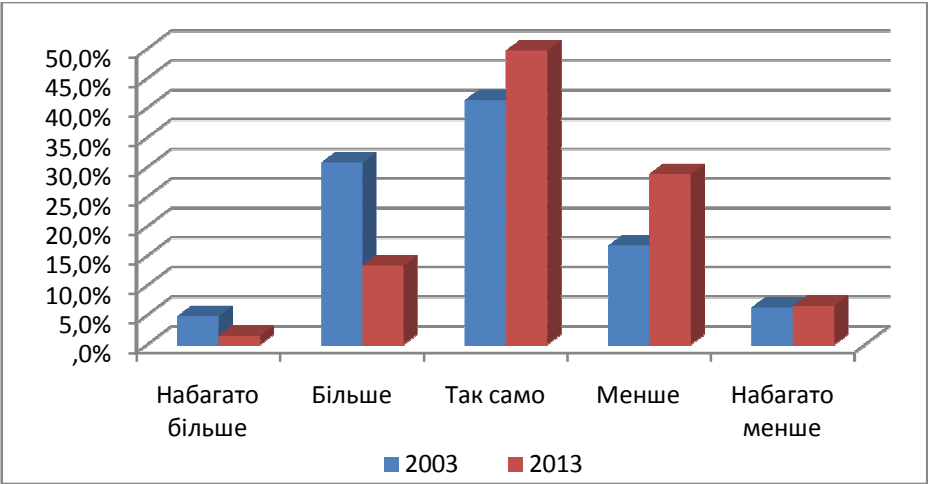
Діаграма 16. Переваги членства у ЄС для Румунії за другою та третьою хвилями

У третій хвилі думки англійців з приводу переваг членства у Європейському Союзі також зазнали трансформацій (додаток 19). 35% громадян вважають членство дещо вигідним для своєї країни, близько 30% - лише трохи вигідним.

Однак, відсоток англійців, які вважають членство у ЄС взагалі не вигідним для країни становить 13% у порівнянні до 31,4% у 1995 році.

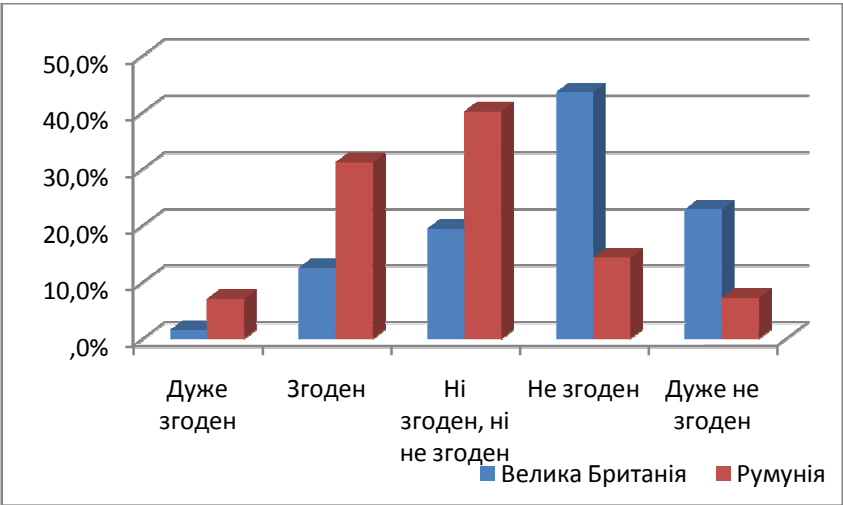
Блок запитань про ставлення до Євросоюзу був включений у опитувальники другої та третьої хвиль. Для проведення статистичних процедур перекодуємо необхідні змінні у порядковий тип шкали. Розглянемо як змінувалася динаміка ставлення до Європейського союзу у Румунії до та після членства. На діаграмі 20 можна побачити, що майже 30% румунів вважали, що уряд Європейського Союзу повинен мати більше влади, ніж уряд національної держави. У 2013 році відсоток населення знизився майже втричі. При цьому майже вдвічі зросла частка населення, яка вважає, що уряд національної держави повинен мати більше влади, ніж уряд ЄС. Варто зазначити, що після входження до складу організації, майже половина громадян Румунії вважає, що обидва уряди повинні мати однаковий рівень влади. У опитувальнику 2003 року у Великій Британії дане питання було відсутнє. Однак, у 2013 році англійці більшість англійців вважало, що Європейський уряд повинен мати менше влади, ніж уряд національної країни (додаток 28, 41,4% - менше, 29,7% - значно менше) (додаток 21). Отже, гіпотезу 4 можна прийняти.

Діаграма 17. Ставлення до співвідношення влади ЄС та національної держави Румунії за другою та третьою хвилями

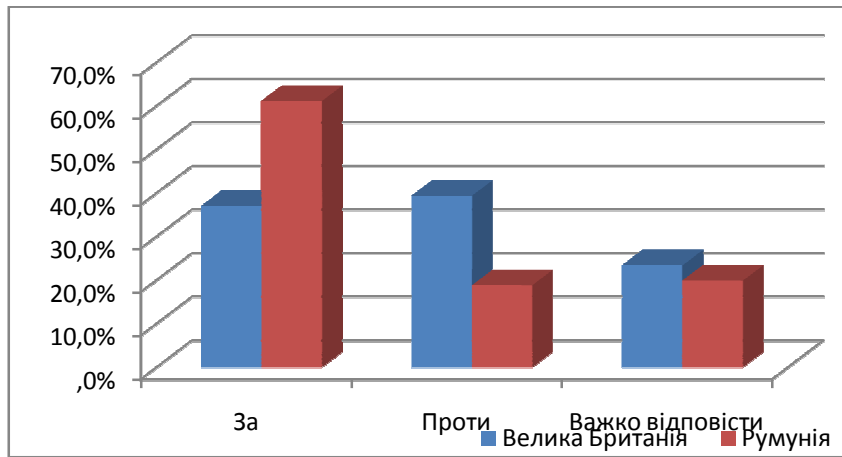
Крім того, більше 50% англійців не згодні дотримуватися рішень Європейського Союзу у разі незгоди Великої Британії (діаграма 18, додаток 22).

Румуни у своїй більшості виражають неоднозначну позицію (близько 40%), однак сумарно близько 35% вважають, що уряд Румунії повинен дотримуватися рішень ЄС навіть при незгоді з ними. Зважаючи на вищезазначене, англійці набагато більше підтримують суверенність власної національної держави, ніж Румуни. Дистанційованість від Європейського Союзу, відсутність значних переваг від членства для країни та бажання збереження власної єдності могли стати причинами виходу з ЄС.

Діаграма 18. Згода дотримуватися рішень ЄС за третьою хвилиною

У 2003 році майже 74% підтримували асоціацію з Європейським Союзом. При цьому вже у 2013 році відсоток румун, які згодні залишитися у ЄС становив 61,2% (додаток 23, 24 та діаграма 19). Отже, гіпотезу 5 можна відхилити адже відсоток населення, яке підтримує членство в організації знизився. Що стосується англійців за чотири роки до виходу з ЄС громадяни не мали однозначної думки з приводу виходу з організації (37,1% проголосували б за те, щоб залишитися та 39,4% - за вихід з ЄС). Можна припустити, що геополітичні події протягом останніх декількох років спричинили зміну ставлення англійців до членства у Європейському Союзі.

Діаграма 19. Згода залишитися членом ЄС за третьою хвилю.

Для оцінки взаємозв'язку національної та європейської ідентичності виконаємо попередню підготовку даних на масиві третьої хвилі. Для початку перекодуємо змінні блоку Q1 (почуття близькості), Q3 (ступінь задоволення своєю національною приналежністю), Q4 (атрибути національної ідентичності), Q12 (гордість за свою національність), Q18-19 (співвідношення сили влади ЄС та національної держави) щоб змінити тип шкали з номінальної на порядкову. У масиві присутній блок питань, що відповідає за ставлення до національної ідентичності респондента V17-24. За попередньо сформульованим теоретичним припущенням було виділено два фактори задоволеності національною ідентичністю [126, с. 65-84]:

1. Фактор «задоволеність національною ідентичністю» навантажує однаки :

- Я б радше був громадянином своєї країни, ніж будь - якої іншої;
- Світ був би кращим місцем, якби громадяни інших країн були схожими на громадян моєї країни;
- Загалом, моя країна краща за більшість інших країн;
- Коли моя країна показує чудові результати в спорті, я відчуваю гордість;

2. Фактор «знезадоволеність національною ідентичністю» навантажує однаки:

- Є деякі речі в моїй країні, за які я відчуваю сором;
- Люди повинні підтримувати свою країну навіть якщо вона помиляється;
- Частіше я відчуваю меншу гордість за свою країну, ніж я хотів би;
- Світ був би кращим місцем, якби громадяни моєї країни визнали недоліки;

У ході факторного аналізу з обертанням методом еквімакс було виділено два фактории з власним значенням більше 1 навантажують приблизно 49% дисперсії (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4 Повна пояснена дисперсія

Компонента	Кумулятивний %
1	28,583
2	48,950

У таблиці 3.5 та можна побачити, що загалом попереднє припущення про факторне навантаження вірне за виключенням ознаки «люди повинні підтримувати свою країну навіть якщо вона помиляється» адже її навантажує перший фактор (таблиця 3.5). Отже, гіпотезу 6 можна прийняти адже у ході конфірматорного факторного аналізу було підтверджено існування латентних факторів, які впливають на задоволеність індивіда національним громадянством. Після проведення факторного аналізу поглянемо на кореляцію змінних блоків Q1, Q4, Q12, Q18-19 та збережених значень факторів.

Таблиця 3.5. Факторні навантаження

	Фактор 1	Фактор 2
Загалом, моя країна краща за більшість інших країн;	,766	-,110
Світ був би кращим місцем, якби громадяни	,736	-,009

інших країн були схожими на громадян моєї країни;		
Я б радше був громадянином своєї країни, ніж будь-якої іншої;	,703	-,035
Люди повинні підтримувати свою країну навіть якщо вона помиляється;	,556	-,007
Коли моя країна показує чудові результати в спорті, я відчуваю гордість;	,555	,141
Частіше я відчуваю меншу гордість за свою країну, ніж я хотів би;	-,029	,779
Є деякі речі в моїй країні, за які я відчуваю сором;	-,130	,723
Світ був би кращим місцев, якби громадяни моєї країни визнали недоліки;	,156	,686

Після проведення факторного аналізу поглянемо на кореляцію змінних блоків Q1, Q4, Q12, Q18-19 та збережених значень факторів. Європейська ідентичність проявляється на емпіричному рівні у ідентифікації індивіда з європейською територією. Крім того, європейська інтеграція пов'язана із своєрідним симбіозом функціонування національної влади та влади Європейського Союзу [130, 131]. Значення коефіцієнту кореляції Пірсона було значущим на рівні 99% для ідентифікації індивіда з Європою, ставленням до виконання рішень уряду ЄС національною державою та ставленням до розподілу влади між ЄС та національним урядом був слабким. Можна припустити, що слабкість зв'язку пов'язана в першу чергу із складністю конструкту європейської ідентичності, який не обмежується виключно територіальною ідентифікацією. Більше того, за попередньо визначеним аналізом, громадяни Німеччини, Румунії та Великої Британії відчувають більшу близькість до своєї національної країни та регіону.

Коефіцієнт кореляції був значущим для змінних близькості до Європи, міста, регіону та країни (додаток 25). При цьому найсильніший зв'язок спостерігається саме між змінною ідентифікації з Європою та із власною країною. Помірний значущий зв'язок спостерігався між змінною країни респондента та ставленням до політики уряду ЄС. Напрямок зв'язку – зворотній, отже, як вже було визначено за попереднім аналізом, громадяни Румунії згодні, щоб уряд Європейського союзу мав більшу владу за уряд національної держави, ніж громадяни Великої Британії чи Німеччини. Аналогічна ситуація повторюється із ставленням до дотримання рішення уряду ЄС у випадку незгоди. Зв'язок з іншими ознаками був достатньо слабким, а в деяких випадках взагалі незначущий. При цьому зв'язок між ставленням до рішень Європейського союзу та національною ідентичністю був відсутній [77, с. 80-96].

Після проведення кореляційного аналізу спробуємо визначити міру впливу країни походження, ставлення до міри впливу уряду ЄС, близькості до Європи та територіальної ідентичності з національною країною. Так як всі змінні крім країни респондента були перекодовані у порядкові змінні, створимо нову змінну `country_new` з наступними варіантами:

3 (Німеччина) буде замінено на 1

4 (Велика Британія) буде замінено на 2

8 (Румунія) буде замінено на 3

При проведенні порядкового регресійного аналізу допускається, що залежна змінна виміряна у порядковій шкалі з однаковими інтервалами, а незалежні змінні є категоріальними (порядковими чи номінальними). В той же час допускається використання в якості коваріат інтервальної змінної. В нашому випадку всі змінні є категоріальними.

Перш ніж ми почнемо розглядати ефект незалежної змінної у моделі, нам потрібно визначити, чи взагалі модель покращує нашу здатність прогнозувати результат. Порівнюється модель без будь-яких пояснювальних змінних та модель з усіма пояснювальних змінних. У таблиці "підгонка моделі" дається значення 2-

логічної правдоподібності (-2LL) для обох моделей. Крім того, використовується Хі-квадрат для перевірки різницю між -2LL для двох моделей. Значення Хі-квадрату є статистично значущим ($p < .0001$). Отже, фінальна модель дає значне поліпшення порівняно з моделлю без будь - яких змінних у прогнозуванні результату (таблиця 3.6)

Таблиця 3.6. Підгонка моделі порядкового регресійного аналізу

Модель	-2 Log правдоподібності	Хі-Квадрат	ст.св.	Знч.
Фінальна	600,169	579,494	9	,000

Для перевірки, чи будуть спостережувані частоти у комірках значимо відрізнятися від очікуваних частот, розрахованих на основі моделі, виконується тест Хі-квадрат. Його результатом є значуща різниця значень ($p = 0,000$), що говорить про досягнення низького ступеня наближення (таблиця 3.7). Однак, слід звернути увагу на те, що через велику кількість пропущених значень застосування тесту Хі -квадрат стає проблематичним.

Таблиця 3.7. Критерій згоди

	Хі-квадрат	ст.св.	Знч.
Пірсон	2245,049	171	,000
Відхилення	388,594	171	,000

З трьох коефіцієнтів згоди наведених у таблиці 3.8, міра, обчислена за методом Нагелькерке (Nagelkerke) є мірою визначеності, яка вказує на відсоткову частку дисперсії, поясненою за допомогою порядкової регресії. У наведеному прикладі оцінка дисперсії становить 35,5%.

Таблиця 3.8. Значення коефіцієнтів псевдо R - квадрату

Cox and Snell (Кокс та Шелл)	,315
Nagelkerke (Нагелькерке)	,355

McFadden (МакФадден)	,173
----------------------	------

У додатку 33 можна побачити оцінки параметрів. Порогові коефіцієнти зазвичай не трактуються індивідуально. Вони являють собою точку, в якій громадяни певної країни можуть бути передбаченими у вищу категорію. В нашому випадку це точки, яких індивіди відчують меншу близькість територіальну національну близькість. При цьому шанс бути близьким до своєї території (значення змінної 2) це лише доповнення до шансу бути дуже близьким (значення залежної змінної 1) і так далі [66].

Деякі значення блоку Q19 (ставлення до співвідношення влади ЄС та національного уряду), Q1 (територіальна близькість до Європи) та країни респондента були не значущими на рівнях 99% та 95% довірчої ймовірності (додаток 33). Це означає, що ми маємо прийняти нульову гіпотезу про те, що коефіцієнт регресії не є відмінним від нуля в оцінці значення близькості до території національної держави з іншими змінними у моделі.

За виключенням значення 3 (важко відповісти), змінна близькості до Європи має відмінний від нуля коефіцієнт регресії. При зростанні важливості близькості до європейського континенту, важливість національної ідентичності респондента зменшується. Зі збільшення ідентифікації з Європою на 1 пункт (наприклад, з 1 «дуже близький» до 2 «близький»), ймовірність зменшення ідентифікації з національною державою складатиме 4,37 при незмінності інших змінних у моделі. Отже, гіпотезу 7 можна прийняти. Що стосується V68 (співвідношення між владою уряду національної держави та ЄС), то відмінними від нуля є коефіцієнти регресії для варіантів «однаковий рівень влади уряду ЄС та національної держави» та «менша влада уряду ЄС у порівнянні до уряду держави». Отже, при підвищенні варіанту відповіді на питання про розподіл влади між двом урядами з 2 до 3, ймовірність зниження важливості національної ідентифікації становить 0,53. Ці дані підтверджує кореляційна матриця (додаток 26).

Висновки до третього розділу

Трансформація румунської національної ідентичності відбувалася одночасно зі зростанням територіальних ідентичностей та поширенням європейської ідентичності. Було встановлено, що посилення європейської ідентичності спричиняє зниження впливу національної ідентичності, отже, можна припустити що це є причиною сильного прояву національної ідентичності у громадян Румунії, адже вони найменше перебувають у складі ЄС з-поміж досліджуваних країн. Ставлення англійців до членства у Європейському Союзі за кілька років до виходу з організації було неоднозначним, тому можна стверджувати що геополітичні події, в тому числі хвилі мігрантів, спричинили окреслення більш радикальної позиції. Громадяни Німеччини щодо більшості питань зберігали достатньо нейтральну позицію. При цьому на національну ідентичність впливає ставлення до співвідношення між національним та європейським урядами, адже ЄС найчастіше сприймається як політично сконструйована організація [142, с. 211-223]. В рамках даного дослідження європейська ідентичність аналізувалася за допомогою територіального та політичного аспектів, тому отримані результати потребують подальшого детального вивчення.

Висновки та рекомендації

Сутність феномену ідентичності розглядається з різних точок зору, найвпливовішими серед яких можна назвати символічний інтеракціонізм, представлений роботами Ч. Кулі, Дж. Міда, Г. Блумера, П. Бурке, Ш. Страйкера та іншими, та соціально психологічний, представлений Г. Прошанським, А. Хейгом та іншими. З позицій першого підходу ідентичність виступає як сукупність ролей, які виконує індивід в процесі соціальної інтеракції. Колективна приналежність є підґрунтям приналежності до певної соціальної групи. Другий напрямок зосереджує свою увагу саме на просторовій ідентичності, в основі якої лежить структура «Я» індивіда, що включає в себе спогади, ідеї, відчуття та інтерпретацію певного фізичного місця. Національна ідентичність розглядається також як уявна політична спільнота індивідів, згуртованих на спільності території, релігії, політики, цивілізації тощо.

Національна ідентичність є однією з форм колективної ідентичності. Думки дослідників щодо цього поняття та його вимірів відрізняються. Одні вчені погоджуються з думкою про спадковість та неперервність національної ідентичності, інші вважають її сконструйованим та інтегрованим конструктом. Неоднозначність думок з приводу пояснення поняття національної ідентичності спричинене його складністю та багатомірністю. По-перше, вона складається із зовнішнього (соціального) та внутрішнього (психологічного) вимірів. По-друге, вона визначає спільні риси будь-якої національної ідентичності, а саме: історична територія, спільна історична пам'ять, спільні міфи, культура, традиції, спільні права та обов'язки, спільна економічна та геополітична ситуація. При цьому дослідники мають різні погляди на шляхи її формування. Базисом національної ідентичності може бути як «кровне право», тобто спільність походження, культури, етносу та традицій, так і «право території», на якому базуються політичні нації.

Серед концептуальних підходів до вивчення національної ідентичності виділяють примордіальний, модерністський та конструктивістський. Якщо перші

два підходи спираються на ідею споконвічності нації (об'єктивні чинники), то конструктивізм виходить зі «штучності» нації (суб'єктивні чинники). В останній час на заході набувають поширення постколоніальні дослідження. Їх евристичний потенціал полягає у можливості дослідження природи колективної ідентичності та механізмів її формування у постколоніальних країнах. Однак найбільш доцільним є розгляд національної ідентичності у сукупності вищезазначених підходів через складність та багатогранність даного феномену.

Однозначної думки щодо спрямованості впливу глобалізації на трансформацію національної ідентичності серед дослідників виокремити не можна. З одного боку, існують підтвердження зменшення почуття ідентифікації індивіда із національною державою. З іншого боку, в деяких країнах тенденції глобалізації посилюють національні почуття. Якщо виходити з першого підходу, то глобалізація спричиняє руйнування старих ідентичностей. Таким чином вона результує у маргіналізації цілих прошарків населення. Індивід виявляється відстороненим від спільноти через позбавлення статусів, норм, цінностей та інших засобів відтворення ідентичності. В той же час, за даними досліджень було виявлено, що індивіди починають повертатися до стилів та цінностей корінних народів. Можливою причиною цього процесу може бути необхідність пошуку певних орієнтирів у мінливому та невизначеному глобальному світі.

Європейський Союз був сформований спочатку як економічна організація в умовах поділу на комуністичний Схід та ліберальний Захід. Однак в подальшому він розвивався як політична структура, яка об'єднує країни європейського простору та визначає подальший напрямок розвитку країн учасниць. Європейська та національна ідентичності на думку дослідників співвідносяться по-різному. Можливе одночасне поєднання обох ідентичностей чи зростання одної форми за рахунок зниження іншої. Результати попередніх досліджень показують, що ставлення до європейської ідентичності у різних країнах ЄС значно відрізняється. Дихотомія ЄС полягає у прагненні зберегти регіональні, локальні та національні

особливості, та одночасному утвердженні єдиного простору та інтеграції спільної європейської ідентичності.

Процес формування української національної ідентичності був непростим і протікав довгий час у боротьбі за власну незалежність. Більше того, суверенна Україна існує у дихотомії Захід – Схід. Регіональні відмінності українського населення спричиняють наявність антагонізмів. Ускладнюють взаємодію української та європейської ідентичності геополітичні події. При цьому процес взаємодії європейської ідентичності з національними ідентичностями країн – членів європейського союзу є також не однозначним.

Не зважаючи на попередні припущення, важливість національної ідентичності залишилася незмінною чи навпаки посилилася. Хвилі мігрантів та світові збройні конфлікти підвищують поміркованість громадян європейських держав у ставленні до зовнішньої політики. Структура колективної ідентичності для всіх трьох країн відрізнялася. Для румунів дуже важливою виявилася саме етнічна ідентичність. Яскраво прослідковується амбівалентність румунської спільноти адже не зважаючи на високий рівень гордості за свою національну ідентичність, у структурі колективної ідентичності національна ідентичність була взагалі не значущою. Більше того, при достатньо низькому рівні поінформованості стосовно ЄС, відсоток румунів, які були готові надати перевагу наднаціональному уряду над національним, був більшим, ніж відсоток громадян Великої Британії. Підтвердилося зниження ідентифікації з національною державою при підвищенні ідентифікації з Європою.

Можна зробити висновок, що трансформація національної ідентичності у взаємозв'язку з європейською у глобалізованому світі є неоднозначною, багатовимірною та відрізняється для різних країн. Українська національна ідентичність може розвиватися шляхом, подібним до Румунії. На фоні зростання регіональної та етнічної ідентичності, європейська ідентичність може спричинити зниження національної ідентичності. З іншого боку, на прикладі Великої Британії можна припустити підсилення національної ідентичності, що призведе до її

домінування над європейською. Яким шляхом буде відбуватися подальша інтеграція у Європейський Союз та які зміни можуть чекати на український народ не можливо однозначно спрогнозувати. Саме тому існує необхідність проведення цілеспрямованого дослідження української національної ідентичності у період глобальних трансформацій.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Андерсон Б. – К.: Критика, 2001. – 276 с.
2. Астаф'єв А.О. Національна ідентичність у сучасному світі // Астаф'єв А.О.; [ра ред. В. С. Крисаченка]. – К.: НІСД, 2004. – 225-230 с. – (Українська політична нація: генеза, стан, перспективи).
3. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Бауман З. [пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 188 с.
4. Бердій Т. Співвідношення етнічної й національної ідентичності / Бердій Т. // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. - 2012. - №4. - С. 29-34.
5. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Брюбейкер Р. [Переклад з англійської Олександра Рябова]. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
6. Галушко К. Ідентичність / Галушко К. – К.: Академвидав, 2008 – 147-148 с. – (Соціологічна енциклопедія / Укладач В. Г. Городяненко).
7. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Гантінгтон С. [Переклад з англійської Наталії Климчук]. – Львів: Кальварія, 2006. – 472 с.
8. Гелд Д. Глобалізація / Антиглобалізація / Гелд Д., Мак-Грю Е. [Пер. з англ. І. Андрущенко]. – К.: Вид-во К. І. С., 2004. – 180 с.
9. Геллнер Е. Нації та націоналізм / Геллнер Е. - К.: Таксон, 2003. – 300 с.
10. Гібернау М. Ідентичність націй / Гібернау М.; [пер. з англ. П. Тарашука; ред. Л. Марченко]. – К. : Темпора, 2012. – 303 с.
11. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Гідденс Е. – К.: Альтерпрес, 2004. – 108 с.
12. Гнатюк О. Прощання з імерією: Українські дискусії про ідентичність

/ Гнатюк О. – К.: Критика, 2005. – 528 с.

13. Голд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Голд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перрарон Дж. [Пер. з англ. Павленка Ю.] – К.: Фенікс, 2003. – 576 с.

14. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування української модерної нації ХІХ-ХХ ст / Грицак Я. Й. - К.: Генеза, 2000. – 360 с.

15. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Дарендорф Р. [Пер. з нім. А.Орган]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. 109 с.

16. Даренська В. Історичні типи рефлексії національної ідентичності // Ідентичність у сучасному вимірі // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006.– С 194-196.

17. Домінік М. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / Домінік М., Жан-Люк М., Філіп П [Пер. з фр. Марічева Є.]. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2005. – 302 с.

18. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / Забужко О. - К.: Факт, 2006. – 123 с.

19. Зернецька О. Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації / Зернецька О. // Політика і час. - 2003. - № 11. – С. 83-88.

20. Зимовець Р. В. Громадянська та національна ідентичність: модерна і постмодерна перспективи / Зимовець Р. В. // Практична філософія. - 2008. – № 4. – С. 55-68.

21. Іванова-Георгієвська Н. Українське прямування до універсальних європейських цінностей: криза ідентичності / Іванова-Георгієвська Н. // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно- нормативне та інституційне забезпечення його розвитку. – К.: Інститут ліберального суспільства, 2007. – С. 214-229.

22. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму/ Касьянов Г. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. - (Монографія).

23. Козловець М. А. Історична пам'ять як чинник формування національної ідентичності українців / Козловець М. А. // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць; [Гол. ред. В. В. Лях].- К.: Академічний Центр "Аналітика", 2007. – Вип. 65. – С. 61-82.
24. Коржов Г. Між нацією та Європою: у пошуках нових ідентифікацій / Коржов Г. // Вісник НТУУ «КПІ». - 2014. – Вип. 3/4 - С. 47-54.
25. Коржов Г. Особливості територіальної ідентифікації населення сучасної України / Коржов Г. // Український соціум. - 2010. - № 2. - С. 31-43.
26. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці / Коржов Г. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2010. - № 1. – С. 107-124.
27. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання / Костенко Н. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4 – С. 74 - 82.
28. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз / Кресіна І – К., 1998. – 83-89 с.
29. Куцепал С. Ідентичність модерна та постмодерна / Куцепал С. // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис. - 2007. – № 17. – С. 3-15.
30. Лазарович Н. В. Соціокультурні виміри національної ідентичності: український контекст / Лазарович Н.В. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2016. - № 19. – С. 60–65.
31. Лях В. В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації / Лях В. В. // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць; [гол. ред. В. В. Лях]. - 2006. – №57. – С. 3-19.
32. Макаренко Е. Етнічна ідентичність особистості: основні характеристики та типи // Матеріали Міжнародної науково - теоретичної конференції. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 61-63.
33. Мід Д. Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста / Мід Д. — К. : Укр. Центр духов. культури, 2000. – 436 с.
34. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних

розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

35. Павлюк С. П. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції: Монографія / Павлюк С. П. – Львів, Інститут народознавства України, 2006. – 248 с.

36. Пелагеша Н. Європейська ідентичність: зміст, функції, механізми формування / Пелагеша Н. // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. Праць; [Гол. ред. В. Лях К.]. - 2007. – №60. – С. 12-34.

37. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності / Ручка А. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 10-97.

38. Сміт Е. Національна ідентичність / Сміт Е. – К: Основи, 1994. – 224 с.

39. Степаненко В. Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні / Степаненко В. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. - № 2. – С. 102-120.

40. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Тейлор Ч. [Пер. з англ]. – К.: Дух і літера, 2005. – 696 с.

41. Тихомирова Є. Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції / Тихомирова Є. - Політичні науки, 2005. – С. 56-60. (Наукові записки; том 45).

42. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання / [Під ред. В. Шинкарука]. – К.: "Абрис", 2002. – 742 с.

43. Хантінгтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Хантінгтон С [Пер. с англ. А. Башкирова]. – М.: ООО "Издательство АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. – 635 с.

44. Чекаленко Л. Провал Конституції Європейського Союзу: що далі? / Чекаленко Л. // Персонал. - 2008.- № 3-4. – С. 31-40.

45. Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі міста: Монографія / Черкес Б. С. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2008. – 268 с.

46. Черниш Н. Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру / Черниш Н., Ровенчак О. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2007. - № 13. – С. 3-49.
47. Шевченко О. Національна ідентичність у становленні Я-образу особистості: дис. канд. психолог. наук. / Шевченко О. – К., 2005. – 213 с.
48. Шинкаренко Ю. Ідентичність і життєвий світ у контекстах сучасних цивілізаційних змін / Шинкаренко Ю. // Філософська думка. - 2002. - № 1. – С. 68-83.
49. Шостак С. Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування / Шостак С. // Соціальні виміри суспільства. - 2002. - №5. – С. 107-122.
50. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2000. – № 3. – С. 166–170.
51. Абушенко В. Идентичность / Абушенко В. - Мн.: Современный литератор, 2001. – С. 382-386.
52. Бауман З. Текучая современность / Бауман З. [Пер. с англ. Ю. А. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
53. Бек У. Что такое глобализация? / Бек У. [Пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника; общая ред. А. Филиппова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
54. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. [Перевод с англ. Е. Руткевича]. – М.: "Медиум", 1995. – 334 с.
55. Богомоллов А. Исламская идентичность в Украине / Богомоллов А. , Данилов С., Семиволос И., Яворская Г. – Изд. 2-е, доп. – К.: ИД "Стилос", 2006. – 200 с.
56. Бурдье П. Идентичность и репрезентация: элементы критической рефлексии идеи "региона" / Бурдье П. // Ab Imperio. - 2002. - № 3. – С. 45-60.
57. Бурдье П. Формы капитала / Бурдье П. // Экономическая социология, 2005. - Том 6. - №3. – С. 60-74.

58. Вайнштейн Г. Европейская идентичность: желаемое и реальное / Вайнштейн Г. // Политические исследования. - 2009. - № 4. – С. 123-134.
59. Валлерстайн И. Конструирование народа: раса, нация, этническая группа/ Валлерстайн И., Балибар Э., - М.: Логос, 2004 - 83-103 с.
60. Валлерстайн И. Европейский универсализм: риторика власти / Валлерстайн И. // Прогнозис. - 2008. – вып. 2. - № 14. – С. 3-56.
61. Губогло М. Н. Идентификация идентичности: Этносоциологические почерки / Губогло М. Н. – М.: Наука, 2003. – (Институт этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая).
62. Жаде З. А. Геополитическая идентичность России в условиях глобализации: дис... д-ра полит. наук // Жаде З. А. – Краснодар, 2007. -203 с.
63. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Инглхарт Р., Вельцель К. - М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
64. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества/ Инглхарт Р. // М.: Полис. Политические исследования. - 1997. - № 4. – С. 6-23.
65. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Кастельс М. [Пер. с англ. под ред. О. И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
66. Крыштановский А. О. Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS [Текст]: учеб. пособие для вузов / Крыштановский, А. О. - М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2006. - 281 с.
67. Кузнецов К.А. Национальная Идентичность и Устойчивая Государственность / Кузнецов К.А., Щелин П.А. // Сравнительная политика, 2014. - вып. 1. - №14. – С. 31-36.
68. Лукина А. В. Новые подходы к исследованию национальной идентичности / А. В. Лукина. // Известия Уральского государственного университета. - 2004. - № 33. – С. 238-246.

69. Макеев С.А. Социальные идентификации и идентичности / Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. – К: Ин-т социологии НАНУ, 1996. – 185 с.
70. Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу? / Мартинелли А. // Социс. - 2009. - № 1. – С. 5-15.
71. Медушевский А. Европейская интеграция и механизмы взаимодействия / Медушевский А. // Вестник Европы. - 2006. – Том XVII. – С. 5-18.
72. Михальченко М. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Михальченко М. И. – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
73. Многоликая глобализация / [Под ред. П. Бергера и С. Хантингтона; Пер. с англ. В. В. Сапова; под. ред. М. М. Лебедевой]. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 378 с.
74. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс / Московичи С. [Пер. с фр. Т. Ємельянова]. – М.: Изд-во "Центр психологии и психотерапии", 1998. – 396 с.
75. Попова О. В. Особенности политической идентичности в России и странах Европы / Попова О. В. // ПОЛИС. - 2009. - № 1. – С. 143-157.
76. Прахова Ю. Проблемы формирования и функционирования социальной идентичности – конструктивистский анализ Т. Хопфа / Прахова Ю. // Социально-гуманитарные знания. – 2003. -№ 5. – С. 215-227.
77. Семененко И. С. Метаморфозы европейской идентичности / Семененко И. С. // Полис. Политические исследования. - 2008. - № 3. – С. 80-96.
78. Скворцов Н. Г. Этничность и трансформационные процессы / Скворцов Н. Г. - М.: ИЦ "АИРО - XX", 1995. – С. 8-22. - (Межнациональные отношения в России и СНГ).
79. Тишков В.А. Реквием по этносу. Исследования по социально - культурной антропологии / Тишков В.А. – М.: Наука, 2003. – 543 с.
80. Федотова Н.Н. Кризис идентичности в условиях глобализации /

Федотова Н.Н. // Человек. - 2003. - № 6. – С. 50-58.

81. Наследов А. IBM SPSS Statistics 20 и AMOS. Профессиональный статистический анализ данных / Наследов А. - СПб: Питер, 2013. - 416 с.

82. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / [Под редакцией Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2007. – 280 с.

83. Новейший словарь иностранных слов и выражений.- Минск: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 348 с.

84. Политика идентичности в эпоху глобализации: новые формы коллективного действия/ Заковоротная М. В. - Ростов-на-Дону : Альтаир, 2011. - 90 с. – (Вестник РМИОН).

85. Фромм Е. Бегство от свободы / Фромм Е.; [Пер. с англ. Г. Шийника] – М.: Програм, 1990. – 271 с.

86. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фукуяма Ф. [Пер. с англ. М. Б. Левина]. – М.: Прогресс-Транзит, 2004. – 418 с.

87. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы: о прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Хабермас Ю. // Нации и национализм - 2002. – С. 368-378.

88. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. // Время и бытие. Статьи и выступления. Серия "Мыслители XX века". - 1993. – С.192-220.

89. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. - 1994. – № 10. – С. 113-123.

90. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению / Хюбнер К. [Перевод с немецкого А. Ю. Антоновского]. - М.: Канон+, 2001. – 400 с.

91. Штомпка П. Социология социальных изменений / Штомпка П. [Пер. с англ., под ред. В. А. Ядова]. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 471 с.

92. Элиас Н. Общество индивидов / Элиас Н. - М.: Праксис, 2001. - 336 с.

93. Энтони С. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма. / Энтони С.; [Пер. с англ. А.В.

Смирнова, Ю.В. Филиппова, Э.С. Загашвили, И. Окуневой]. - М.: Праксис, 2004. - 464 с.

94. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис/ Эриксон Э.– [2-е изд.] – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 344 с.

95. Anderson C. When in Doubt, Use Proxies: Attitudes toward Domestic Politics and Support for Integratio/ Anderson C. // Comparative Political Studies. - 1998. – Is. 3. - №15. - P.569 – 601.

96. Appadurai A. Here and now / Appadurai A. - L.; N.Y.: The Visual Culture Reader, 2002. – 737 p.

97. Ariely G. Globalisation and the decline of national identity? An exploration across sixty-three countries / Ariely G. // Nations and Nationalism. - 2012. – Is.18. - №3. - P. 461-482.

98. Bhabha H. K. Location of culture / Bhabha H. K. – 2 ed. - N.Y.: Routledge, 2004. – 440 p.

99. Bond R. Multicultural nationalism? National identities among minority groups in Scotland's census / Bond R. - Journal of Ethnic and Migration Studies, 2006. - 1121-1140 p. - (is. 43, №7).

100. Bond R. Sub-state national identities among minority groups in Britain: a comparative analysis of 2011 census data / Bond R. // Nations and Nationalism. - 2016. - Is. 23. - №3. – P. 524-546.

101. Bourdieu P. An Invitation to Reflexive Sociology / Bourdieu P., Wacquant L. - University of Chicago Press, 1992. - 332 p.

102. Bourdieu, P. The Logic of Practice / Bourdieu, P. -Cambridge: Polity Press, 1990. - 333p.

103. Calhoun C. J. Nations Matter: Culture, History, and the Cosmopolitan Dream / Calhoun, C. J. - London: Routledge, 2007. - 248 p.

104. Carey S. Undivided Loyalties / Carey S. // European Union Politics. - 2002. – Is.3. - №4. - P. 387 – 413.

105. Checkel J., Katzenstein P. (eds.) European Identity. – Cambridge:

Cambridge University Press, 2009. – 265 p.

106. Cinnirella M. Towards a European identity? Interactions between the national and European social identities manifested by university students in Britain and Italy / Cinnirella M. // *British Journal of Social Psychology*. - 1997. - Is. 36. - №1. – P. 19-31.

107. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience. - Princeton: Princeton University Press, 1987. – P. 16.

108. Duchesne S. Waiting for a European Identity... Reflections on the Process of Identification with Europe // *Perspectives on European Politics and Society*. – 2008. – Vol. 9. - №4. – P. 397–410.

109. Eichenberg R. Europeans and the EC: The Dynamics of Public Support for European Integration / Eichenberg R., Russell D. // *International Organization*. - 1993 – Is. 47. - №4. – P. 507 – 34.

110. Fanon F. National culture / Fanon F. National culture. - L.; N.Y.: The Postcolonial Studies Reader, 2001. – 545 p.

111. Fligstein N. European Integration, Nationalism and European Identity / Fligstein N., Polyakova A., Sandholtz W. // *JCMS: Journal of Common Market Studies*. - 2012. -№50. P. 106-122.

112. Gabel M. Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories / Gabel M. // *Journal of Politics*. - 1998. Is. 60. - №2. - P. 333-354.

113. Gabel M. Understanding Variation in Public Support for European Integration / Gabel M., Harvey P. // *European Journal of Political Research*. - 1995. - Is. 27. - P. 13–19.

114. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity // Greenfeld L. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. – P. 34-36.

115. Guillén M. F. Is globalization civilizing, destructive or feeble? A critique of five key debates in the social science literature / Guillén M. F. // *Annual Review of Sociology*. - 2001. - №27. – P. 235–60.

116. Hansen P. European Integration, European Identity and the Colonial Connection / Hansen P. // *European Journal of Social Theory*. - 2002. – Is. 5. - №4. - P. 483-498.
117. Hauge A.L. Identity and Place: A Critical Comparison of Three Identity Theories / Hauge A.L. // *Architectural Science Review*. - 2007. - Vol. 50. - №1. - P. 44–51.
118. Hermann R. European Institutions and Identity Change: What Have We Learned? / Hermann R., Risse T. and Brewer M. – Lanham MD, 2004. – 285 p.
119. Hobsbawm E. J. Globalization, Democracy and Terrorism // Hobsbawm E. J. - London: Brown, 2007. – 184 p.
120. İçener E. Understanding Romania and Turkey's Integration with the European Union: Conditionality, Security Considerations and Identity/ İçener E. // *Perspectives on European Politics and Society*. - 2009. - Is. 10. - №2. – P. 225-239.
121. Janmaat J. G. Popular conceptions of nationhood in old and new European member states: Partial support for the ethnic-civic framework / Janmaat J.G. // *Ethnic and Racial Studies*. - 2006. - №29. – P. 50–78.
122. Jeong H. A new comparison of the East and West: National identity and attitudes toward immigration/ Jeong H. // *Asian and Pacific Migration Journal*. - 2016. - Is. 25. - №2. – P. 206-219.
123. Jones, F. L. Diversity and commonality in national identities: An exploratory analysis of cross-national patterns / Jones, F. L, Smith, P. // *Journal of Sociology*. - 2001. - №37. – P. 45–63.
124. Jung J. K. Growing supranational identities in a globalizing world? A multilevel analysis of the World Values Surveys / Jung J. K. // *European Journal of Political Research*. - 2008. - Is. 47. - №5. – P. 578–609.
125. Kaldor M. Nationalism and globalization / Kaldor, M. // *Nations and Nationalism*. - 2004. - № 1–2. – P. 161-177.
126. Keillor B. A five-country study of national identity / Keillor B., Tomas M. ,Hult G. - *International Marketing Review*. - 1999. - Is. 16. - №1. – P. 65-84.

127. Kunovich R. M. The sources and consequences of national identification / Kunovich R. M. // *American Sociological Review*. - 2009. - №74. – P. 573–593.
128. Kymlicka W. Conclusion: the future of nationalism / Kymlicka W. - New York: Palgrave, 2003. – P. 145-151. - [Nationalism and its Futures; ed. Özkirimli U.]
129. Leonard N. Britain and Germany Imagining the Future of Europe: National Identity, Mass Media and the Public Sphere/ Leonard N. // *European Journal of Communication*. - 2014. - Is. 29. - №3. – P. 387-388.
130. Manurung H. The Effects of European Integration on European Identity / Manurung H. - *SSRN Electronic Journal*. - 2016. - Режим доступа до журн.: <https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/albana-shehaj/how-is-european-identity-significant-to-future-of-european-union>
131. Manurung H. The European Identity Crisis on European Integration / Manurung H. - *SSRN Electronic Journal*, 2015. - Режим доступа до журн.: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2703867
132. McLaren L. Public Support for the European Union: Cost / Benefit. Analysis or Perceived Cultural Threat? / McLaren L. // *Journal of Politics*. - 2002. - Is. 64. -№2 – P. 551–66.
133. Mirzoeff N. Multiple viewpoint: Diaspora and Visual Culture / Mirzoeff N. - L.; N.Y.: The Visual Culture Reader, 2002. – 717 p.
134. Norris P. Cosmopolitan Communications: Cultural Diversity in a Globalized World / Norris P., Inglehart R. - Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 446 p.
135. O'Connor L. The impact of migration on national identity in a globalized world: a comparison of civic education curricula in England, France and Ireland/ O'Connor L., Faas D. // *Irish Educational Studies*. - 2012. - Is. 31. - №1. – P. 51-66.
136. Prizel I. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine / Prizel I. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998. - 28-29 p.

137. Proshansky H. M. Place-identity: Physical world socialization of the self / H.M. Proshansky, A.K. Fabian, R. Kaminoff // *Journal of Environmental Psychology*. — 1983. — № 3. — P. 57–83.
138. Risse T. *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2010. – 287 p.
139. Said E. W. *Orientalism* / Said E. W. - L.; N.Y.: The Postcolonial Studies Reader, 2001. – 368 p.
140. Schmidt H. *Globalisierung. Politische, ökonomische und kulturelle Herausforderungen* / Schmidt H. – München, Goldmann Verlag, 2006. – 205 p.
141. Shulman S. *Challenging the Civic / Ethnic and West / East Dichotomies in the Study of Nationalism* / Shulman S. // *Comparative Political Studies*. - 2002. – №5. - 559 p.
142. Sinnott. R. *An evaluation of the measurement of national, subnational and supranational identity in cross-national surveys*/ Sinnott. R. // *International Journal of Public Opinion Research*. - 2006. - is. 18. - №2. – P. 211–23.
143. Stryker S. *Traditional symbolic interactionism, role theory, and structural symbolic interactionism. The road to identity theory* / Stryker S. // *Handbook of Sociological Theory* / ed. by J. Turner. — N. Y. : Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2002.
144. Tønnesson S. *Globalizing national states* / Tønnesson S. // *Nations and Nationalism*. - 2004. - V. 10. - №1–2. – P. 179-194.
145. Verhaegen S. *European Identity and Support for European Integration: A Matter of Perceived Economic Benefits?* / Verhaegen S., Hooghe M. and Quintelier E. // *Kyklos*. - 2014. - Is. 67. - №2. – P. 295-314.

Додатки

Додаток 1. Анкета для опитування ISSP

(Примітки для членів.

- 1) Усі нотатки, які не входять у анкету та призначені лише для членів, вкладені в гострих кутових дужках.
- 2) У квадратних дужках у питаннях додаються всі елементи, які потребують локальної адаптації (національність, країна, словникові відмінності такі як округа / штат / провінція).
- 3) Таким чином, в тексті для респондентів використовуються лише круглі дужки.)
- Щоб почати, у нас є деякі питання про те, де Ви живете: Ваш район або село; Ваше місто, Ваш [регіон] тощо.
- {Під районом ми розуміємо частину міста / населеного пункту, в якому Ви живете. Якщо Ви живете в селі, ми вважаємо це Вашим "районом".)

1. Наскільки близько Вам... (Будь ласка, поставте галочку на одне поле на кожному рядку)

			є дуже близько	є близько взагалі	
a) Ваш район	1	2	3	4	5
b) Ваше місто	1	2	3	4	5
c) Ваш регіон	1	2	3	4	5
d) Країна	1	2	3	4	5
e) Континент	1	2	3	4	5

(I. Precode: "відчуття близькості" має розумітися як "емоційно прив'язаний" або "ототожнюється з".

[округ] (або провінція тощо): це найбільш відповідна адміністративна одиниця, менша за країну.

[Європа]: надати відповідний континент або субконтинент (Європа, Північна Америка, Східна Азія / Південно-Східна Азія).

2. Якщо Ви могли б поліпшити свою роботу або умови життя, наскільки хотіли б Ви, чи не хотіли.

БУДЬ-ЛАСКА, ПОСТАВТЕ ОДНУ ВІДМІТКУ В КОЖНОМУ РЯДКУ.

	Дуже хотів би	Напевно хотів би	Всеодно	Напевно не хотів би	Не хотів би	Не можу обрати
Переїхати до іншого села	1	2	3	4	5	6
b) Переїхати до іншого	1	2	3	4	5	6
Переїхати до іншої країни	1	2	3	4	5	6
d) Виїхати з країни	1	2	3	4	5	6
e) Поїхати з континенту	1	2	3	4	5	6

3. Яке з цих двох тверджень наближаються до Вашого власного погляду?
БУДЬ-ЛАСКА ПОЗНАЧТЕ ТІЛЬКИ ОДНУ ВІДПОВІДЬ.

- Важливо, що [Великобританія] залишається однією [нацією / державою]
- Частині {Britain} слід дозволити стати цілком окремими [націями / державами / країнами]
- Не можу вибрати

(3) Федерації та республіки вимагатимуть різних значень від, наприклад, Великобританії, яка складається з кількох країн (і для деяких, декількох народів).
Будь ласка, виберіть відповідне поняття / слово.)

4. Деякі люди кажуть, що для того, щоб бути [справжнім британцем], важливі певні речі. Інші кажуть, що вони не важливі. Наскільки важлива, на Вашу думку, кожна з наступних ...
БУДЬ-ЛАСКА, ВІДМІТЬТЕ ОДНУ ВІДПОВІДЬ У РЯДКУ

	Дуже важливо	Напев	Не дуже	Взагалі не важливо	Неможливо визначити
Народитися в країні	1	2	3	4	5
b) Мати	1	2	3	4	5
c) Жити в країні більшість свого життя	1	2	3	4	5

d) Мати можливість розмовляти рідною мовою	1	2	3	4	5
e) Бути християнином	1	2	3	4	5
h) Поважати закони країни	1	2	3	4	5
g) Відчувати себе	1	2	3	4	5

4d) [dominant language (s)] Якщо дві чи більше мов визнані загальнодержавними, обидві вони включені до запитання.

4e) Домінуючу релігію чи конфесію у країні слід вписати (наприклад, християнство у США та Канаді, католицизм в Ірландії та Італії, православ'я в Росії).

5. Наскільки Ви погоджуєтесь/ не погоджується з наступними твердженнями? БУДЬ-ЛАСКА, ВІДМІТЬТЕ ОДНУ ВІДПОВІДЬ У РЯДКУ

	Дуже погоджу	Погоджуюся	Всеодно	Не погодж	Дуже не погоджу	Не можу
a) Я був би краще президентом [Великобританії], ніж будь-якої іншої країни	1	2	3	4	5	6
b) Є декілька причин, з яких я соромлюся країни	1	2	3	4	5	6
c) Світ був би кращим, якби кожна країна була б як [Великобританія]	1	2	3	4	5	6
d) Правда кажучи, [Великобританія] найкраща країна світу	1	2	3	4	5	6
e) Люди повинні підтримувати свою країну	1	2	3	4	5	6
f) Коли моя країна досягає успіхів в спорті, я почуваюся гордо	1	2	3	4	5	6

6. Наскільки ви пишаєтеся [Великобританією] у кожному аспекті?
 БУДЬ-ЛАСКА, ПОЗНАЧТЕ ОДНУ ВІДПОВІДЬ У РЯДКУ

	Дуже пишаюся	Більше пишаюся	Не дуже пишаюся	Взагалі не пишаюся	Не можу обрати
a) Як працює демократія	1	2	3	4	5
b) Політичний вплив в світі	1	2	3	4	5
c) Економічні досягнення в сфері соціологічної безпеки	1	2	3	4	5
d) Система соціологічної безпеки	1	2	3	4	5
d) Наукові досягнення	1	2	3	4	5
e) Спортивні досягнення	1	2	3	4	5
h) Досягнення в мистецтві та літературі	1	2	3	4	5
g) Воєнні сили	1	2	3	4	5
i) Історія	1	2	3	4	5
j) У всіх групах соціуму чесність та рівноправність	1	2	3	4	5

Тепер ми хочемо спитати про відносини між [Великобританією] та іншими країнами.

7. Наскільки Ви погоджуєтеся / не погоджуєтеся з твердженнями?

БУДЬ-ЛАСКА, ПОЗНАЧТЕ ОДИН ЧЕКБОКС У РЯДКУ

	Повністю погоджуюся	Погоджуюся	Всеодно	Не погоджуюся	Повністю не погоджуюся	Не можу обрати
a) [Великобританія] повинна обмежувати імпорту іноземної продукції	1	2	3	4	5	6
b) Для певних проблем, таких як забруднення навколишнього середовища, міжнародні органи повинні мати	1	2	3	4	5	6
c) Школи [Великобританії] повинні набагато краще навчати іноземним мовам	1	2	3	4	5	6
d) [Великобританія] повинна дотримуватися власних інтересів, навіть	1	2	3	4	5	6
e) Іноземцям не дозволяється купувати	1	2	3	4	5	6
f) Телебачення [Великобританії] повинно віддавати перевагу [британським] фільмам та програмам	1	2	3	4	5	6

7b): Приклади "міжнародних органів": ООН, ЄС, ВООЗ.

Тепер ми хотіли б поставити кілька питань про меншини в [Великобританії].

8. Наскільки Ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з твердженнями?

БУДЬ-ЛАСКА, ВІДМІТЬТЕ ОДНУ ВІДПОВІДЬ У КОЖНОМУ РЯДКУ.

	Повністю погоджуюся	Погоджуюся	Всеодно	Не погоджуюся	Зовсім не погоджуюся	Не можу обрати
a) Це неможливо для людей, які не поділяють [британські] звичаї та	1	2	3	4	5	6

б) Етнічним меншинам слід надавати державну допомогу, щоб зберегти свої звичаї та традиції,	1	2	3	4	5	6
---	---	---	---	---	---	---

9. Деякі люди кажуть, що краще для країни, якщо різні расові та етнічні групи зберігають свої особливі звичаї та традиції. Інші кажуть, що краще, якщо ці групи адаптуються до більшості суспільства. Який з цих поглядів наближається до Вашого власного?

БУДЬ-ЛАСКА, ПОЗНАЧТЕ ОДНУ ВІДПОВІДЬ У РЯДКУ

- Краще для суспільства, якщо групи зберігають свої чіткі звичаї та традиції
- Краще, якщо групи адаптуються до більшості суспільства
- Не знаю

10. Як часто Ви чули чи читали про [Європейський Союз]?

- Багато
- Трішки
- Не багато
- Нічого взагалі

(10. Precode: [Європейський Союз]: візьміть відповідне об'єднання для вашого континенту / субконтиненту - ЄС, НАФТА та ін.)

11. Загалом, Ви б сказали, що [Великобританія] отримує пільги або не отримує вигоду від членства в Європейському Союзі?
БУДЬ-ЛАСКА, ПОЗНАЧТЕ ОДИН ЧЕКБОКС У РЯДКУ

- Переваги
- Не приносить користі
- Не знаю
- Ніколи не чули про [Європейський Союз]

21. Яке з наведених нижче тверджень наближається до вашої власної версії?
БУДЬ-ЛАСКА, ПОЗНАЧТЕ ОДИН ЧЕКБОКС У РЯДКУ

- [Великобританія] повинна робити все, що може, щоб об'єднатись повністю з [Європейським Союзом]
- [Великобританія] повинна робити все можливе для захисту її незалежності від [Європейського Союзу]

Не знаю

Додаток 2. Кодування для країн

Назва країни	Код країни (текстовий)	Код країни (числовий)
Німеччина	DE	3
Велика Британія	GB	4
Румунія	HU	8

Додаток 3. Кодування питань для трьох хвиль

Номер питання у анкеті (за хвилиною 1993 року)	Назва змінної у масиві 1993	Назва змінної у масиві 2003	Назва змінної у масиві 2013
Питання 1	V5-8	V7-10	V5-8
Питання 4	V15-V21	V11-17	V9-15
Питання 5	V22-V27	V19-V24	V17-V22
Питання 6	V28-V37	V26-35	V25-34
Питання 7	V38-V43	V36-41	V35-40
Питання 8	V44-45	V47-48	V45-46
Питання 19	V67	V69	V65
Питання 20	V68	V70_1 для GB/GE V70_2 для HU	V66

Додаток 4.1. Значення тесту Шеффе для змінних V5_1-8_1

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_number	(J) wave_number	(I-J)-відмінність середніх	Стд. Похибка	Знч.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
	1	2	,4068*	,03386	,000	,3239	,4897
		3	,2300*	,03059	,000	,1551	,3049
	2	1	-,4068*	,03386	,000	-,4897	-,3239

		3	-,1768 [*]	,03075	,000	- ,2521	-,1015
	3	1	-,2300 [*]	,03059	,000	- ,3049	-,1551
		2	,1768 [*]	,03075	,000	,1015	,2521
v6_1	1	2	,3291 [*]	,03425	,000	,2452	,4129
		3	,1826 [*]	,03095	,000	,1068	,2583
	2	1	-,3291 [*]	,03425	,000	- ,4129	-,2452
		3	-,1465 [*]	,03111	,000	- ,2227	-,0703
	3	1	-,1826 [*]	,03095	,000	- ,2583	-,1068
		2	,1465 [*]	,03111	,000	,0703	,2227
v7_1	1	2	,1366 [*]	,02934	,000	,0648	,2084
		3	-,0599	,02651	,078	- ,1248	,0050
	2	1	-,1366 [*]	,02934	,000	- ,2084	-,0648
		3	-,1965 [*]	,02665	,000	- ,2617	-,1313
	3	1	,0599	,02651	,078	- ,0050	,1248
		2	,1965 [*]	,02665	,000	,1313	,2617
v8_1	1	2	,0710	,03272	,095	- ,0091	,1511
		3	-,0777 [*]	,02957	,032	- ,1501	-,0053
	2	1	-,0710	,03272	,095	- ,1511	,0091
		3	-,1487 [*]	,02972	,000	- ,2215	-,0759
	3	1	,0777 [*]	,02957	,032	,0053	,1501
		2	,1487 [*]	,02972	,000	,0759	,2215

Додаток 4.2. Значення тесту Шеффе для змінних V5_1-8_1

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_num b	(J) wave_num b	(I-J)-відмінності середніх	Стд. Похибка	Знач.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
v5_1	3	4	-,4317*	,03209	,000	-,5102	-,3531
		8	,2480*	,03098	,000	,1721	,3239
	4	3	,4317*	,03209	,000	,3531	,5102
		8	,6797*	,03051	,000	,6050	,7544
	8	3	-,2480*	,03098	,000	-,3239	-,1721
		4	-,6797*	,03051	,000	-,7544	-,6050
v6_1	3	4	-,3694*	,03247	,000	-,4489	-,2899
		8	,3983*	,03135	,000	,3215	,4750
	4	3	,3694*	,03247	,000	,2899	,4489
		8	,7677*	,03087	,000	,6921	,8432
	8	3	-,3983*	,03135	,000	-,4750	-,3215
		4	-,7677*	,03087	,000	-,8432	-,6921
v7_1	3	4	-,2685*	,02781	,000	-,3366	-,2005
		8	,6060*	,02685	,000	,5402	,6717
	4	3	,2685*	,02781	,000	,2005	,3366
		8	,8745*	,02644	,000	,8098	,9393
	8	3	-,6060*	,02685	,000	-,6717	-,5402
		4	-,8745*	,02644	,000	-,9393	-,8098
v8_1	3	4	-1,1312*	,03102	,000	-1,2071	-1,0552
		8	1,0298*	,02995	,000	,9565	1,1032
	4	3	1,1312*	,03102	,000	1,0552	1,2071
		8	2,1610*	,02949	,000	2,0888	2,2332
	8	3	-1,0298*	,02995	,000	-1,1032	-,9565
		4	-2,1610*	,02949	,000	-2,2332	-2,0888

Додаток 5. Оцінені маргінальні середні для змінних V5-8

4. country * wave_num b						
Залежна змінна	country	wave_num b	Для середнього	Стд. Похибка	95% довірчий інтервал	
					Нижня границя	Верхня границя
v5_1	1	3	2,314	,060	2,197	2,431

		4	2,894	,037	2,820	2,967
		8	1,795	,036	1,724	1,866
	2	3	1,915	,055	1,807	2,024
		4	2,160	,040	2,081	2,239
		8	1,726	,036	1,656	1,796
	3	3	2,047	,028	1,993	2,102
		4	2,380	,039	2,304	2,456
		8	1,927	,036	1,857	1,998
v6_1	1	3	2,419	,061	2,300	2,537
		4	3,017	,038	2,943	3,091
		8	1,756	,037	1,684	1,827
	2	3	2,210	,056	2,100	2,320
		4	2,289	,041	2,209	2,368
		8	1,783	,036	1,712	1,854
	3	3	2,198	,028	2,142	2,253
		4	2,446	,039	2,369	2,523
		8	1,963	,036	1,892	2,035
v7_1	1	3	2,229	,052	2,127	2,330
		4	2,461	,032	2,397	2,524
		8	1,288	,031	1,227	1,350
	2	3	2,182	,048	2,088	2,276
		4	2,150	,035	2,082	2,218
		8	1,315	,031	1,254	1,376
	3	3	1,967	,024	1,920	2,014
		4	2,301	,034	2,235	2,367
		8	1,707	,031	1,646	1,768
v8_1	1	3	2,835	,058	2,721	2,948
		4	3,840	,036	3,769	3,911
		8	1,401	,035	1,333	1,470
	2	3	2,825	,054	2,721	2,930
		4	3,735	,039	3,659	3,811
		8	1,496	,035	1,428	1,563
	3	3	2,574	,027	2,521	2,627
		4	3,778	,038	3,705	3,852
		8	1,980	,035	1,912	2,048

Додаток 6.1. Результати тесту Шеффе для змінних V15_1-21_1

Множинні порівняння						
Шеффе						
Залежн	(I)	(J)	(I-J)-	Стд.	Знч.	95% довірчий

а змінна	wave_num b	wave_num b	відмінніст ь середніх	Похибк а		інтервал	
						Нижня границ я	Верхня я границ я
V15_1	1	2	-,0074	,03912	,982	-,1032	,0884
		3	-,0502	,03507	,360	-,1360	,0357
	2	1	,0074	,03912	,982	-,0884	,1032
		3	-,0428	,03654	,504	-,1322	,0467
	3	1	,0502	,03507	,360	-,0357	,1360
		2	,0428	,03654	,504	-,0467	,1322
V16_1	1	2	-,0212	,03335	,817	-,1028	,0604
		3	,0697	,02990	,066	-,0035	,1429
	2	1	,0212	,03335	,817	-,0604	,1028
		3	,0909*	,03115	,014	,0147	,1672
	3	1	-,0697	,02990	,066	-,1429	,0035
		2	-,0909*	,03115	,014	-,1672	-,0147
V17_1	1	2	-,0739	,03611	,123	-,1623	,0145
		3	,0287	,03237	,676	-,0506	,1079
	2	1	,0739	,03611	,123	-,0145	,1623
		3	,1025*	,03373	,010	,0200	,1851
	3	1	-,0287	,03237	,676	-,1079	,0506
		2	-,1025*	,03373	,010	-,1851	-,0200
V18_1	1	2	,0620*	,02448	,040	,0021	,1219
		3	,1358*	,02194	,000	,0821	,1895
	2	1	-,0620*	,02448	,040	-,1219	-,0021
		3	,0738*	,02286	,005	,0178	,1297
	3	1	-,1358*	,02194	,000	-,1895	-,0821
		2	-,0738*	,02286	,005	-,1297	-,0178
V19_1	1	2	,0332	,04246	,737	-,0708	,1371
		3	-,0298	,03807	,736	-,1230	,0634
	2	1	-,0332	,04246	,737	-,1371	,0708
		3	-,0630	,03966	,284	-,1601	,0341
	3	1	,0298	,03807	,736	-,0634	,1230
		2	,0630	,03966	,284	-,0341	,1601
V20_1	1	2	,1681*	,03168	,000	,0905	,2457
		3	,3421*	,02840	,000	,2725	,4116
	2	1	-,1681*	,03168	,000	-,2457	-,0905
		3	,1739*	,02959	,000	,1015	,2464
	3	1	-,3421*	,02840	,000	-,4116	-,2725
		2	-,1739*	,02959	,000	-,2464	-,1015
V21_1	1	2	-,0610	,03148	,153	-,1381	,0161

		3	-,2257*	,02822	,000	-,2948	-,1566
	2	1	,0610	,03148	,153	-,0161	,1381
		3	-,1647*	,02940	,000	-,2367	-,0927
	3	1	,2257*	,02822	,000	,1566	,2948
		2	,1647*	,02940	,000	,0927	,2367

Додаток 6.2. Результати тесту Шеффе для змінних V15_1-21_1

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_number	(J) wave_number	(I-J)-відмінність середніх	Стд. Похибка	Знач.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
V15_1	3	4	,5904*	,03703	,000	,4998	,6811
		8	,4451*	,03597	,000	,3571	,5332
	4	3	-,5904*	,03703	,000	-,6811	-,4998
		8	-,1453*	,03599	,000	-,2334	-,0572
	8	3	-,4451*	,03597	,000	-,5332	-,3571
		4	,1453*	,03599	,000	,0572	,2334
V16_1	3	4	,2062*	,03157	,000	,1289	,2835
		8	-,0235	,03067	,745	-,0986	,0515
	4	3	-,2062*	,03157	,000	-,2835	-,1289
		8	-,2297*	,03068	,000	-,3048	-,1546
	8	3	,0235	,03067	,745	-,0515	,0986
		4	,2297*	,03068	,000	,1546	,3048
V17_1	3	4	,2540*	,03418	,000	,1704	,3377
		8	,3271*	,03320	,000	,2458	,4084

	4	3	-,2540 [*]	,0341 8	,000	-,3377	-,1704
		8	,0731	,0332 2	,089	-,0082	,1544
	8	3	-,3271 [*]	,0332 0	,000	-,4084	-,2458
		4	-,0731	,0332 2	,089	-,1544	,0082
V18_1	3	4	,0000	,0231 7	1,000	-,0567	,0567
		8	,1373 [*]	,0225 1	,000	,0822	,1924
	4	3	,0000	,0231 7	1,000	-,0567	,0567
		8	,1373 [*]	,0225 2	,000	,0822	,1924
	8	3	-,1373 [*]	,0225 1	,000	-,1924	-,0822
		4	-,1373 [*]	,0225 2	,000	-,1924	-,0822
V19_1	3	4	,4094 [*]	,0401 9	,000	,3110	,5078
		8	,7164 [*]	,0390 5	,000	,6208	,8120
	4	3	-,4094 [*]	,0401 9	,000	-,5078	-,3110
		8	,3070 [*]	,0390 6	,000	,2114	,4027
	8	3	-,7164 [*]	,0390 5	,000	-,8120	-,6208
		4	-,3070 [*]	,0390 6	,000	-,4027	-,2114
V20_1	3	4	-,0064	,0299 9	,978	-,0798	,0670
		8	-,4421 [*]	,0291 4	,000	-,5134	-,3708
	4	3	,0064	,0299 9	,978	-,0670	,0798
		8	-,4357 [*]	,0291 5	,000	-,5071	-,3644
	8	3	,4421 [*]	,0291 4	,000	,3708	,5134

		4	,4357*	,02915	,000	,3644	,5071
V21_1	3	4	,2340*	,02980	,000	,1610	,3069
		8	,8808*	,02895	,000	,8099	,9516
	4	3	-,2340*	,02980	,000	-,3069	-,1610
		8	,6468*	,02896	,000	,5759	,7177
	8	3	-,8808*	,02895	,000	-,9516	-,8099
		4	-,6468*	,02896	,000	-,7177	-,5759

Додаток 7. Маргінальні середнє для змінних V15_1-21

4. country * wave numb						
Залежна змінна	country	wave numb	Для середнього	Стд. Похибка	95% довірчий інтервал	
					Нижня границя	Верхня границя
V15_1	1	Німеччина	2,688	,056	2,578	2,798
		Великобританія	2,019	,043	1,935	2,103
		Румунія	2,357	,043	2,273	2,441
	2	Німеччина	2,527	,065	2,399	2,655
		Великобританія	2,171	,048	2,077	2,265
		Румунія	2,325	,043	2,242	2,409
	3	Німеччина	2,707	,033	2,642	2,772
		Великобританія	2,077	,046	1,987	2,166
		Румунія	2,004	,043	1,920	2,088
V16_1	1	Німеччина	1,909	,048	1,816	2,003
		Великобританія	1,782	,037	1,711	1,854
		Румунія	2,133	,037	2,062	2,205
	2	Німеччина	1,960	,056	1,851	2,069
		Великобританія	1,798	,041	1,718	1,878
		Румунія	2,105	,036	2,034	2,176

	3	Німеччина	2,010	,028	1,955	2,066
		Великобританія	1,743	,039	1,666	1,819
		Румунія	1,773	,036	1,702	1,844
V17_1	1	Німеччина	2,388	,052	2,286	2,489
		Великобританія	2,129	,040	2,051	2,207
		Румунія	2,090	,040	2,012	2,168
	2	Німеччина	2,417	,060	2,299	2,535
		Великобританія	2,254	,044	2,167	2,340
		Румунія	2,169	,039	2,092	2,246
	3	Німеччина	2,367	,031	2,307	2,427
		Великобританія	2,005	,042	1,922	2,087
		Румунія	1,897	,039	1,820	1,974
V18_1	1	Німеччина	1,770	,035	1,701	1,839
		Великобританія	1,635	,027	1,582	1,688
		Румунія	1,295	,027	1,243	1,348
	2	Німеччина	1,506	,041	1,426	1,586
		Великобританія	1,559	,030	1,500	1,618
		Румунія	1,391	,027	1,339	1,443
	3	Німеччина	1,419	,021	1,379	1,460
		Великобританія	1,323	,029	1,267	1,379
		Румунія	1,431	,027	1,379	1,483
V19_1	1	Німеччина	3,943	,061	3,824	4,063
		Великобританія	3,431	,047	3,340	3,523
		Румунія	3,417	,047	3,325	3,508
	2	Німеччина	4,307	,071	4,168	4,446
		Великобританія	3,531	,052	3,429	3,633
		Румунія	3,154	,046	3,064	3,245
	3	Німеччина	3,836	,036	3,765	3,907
		Великобританія	3,626	,050	3,529	3,724
		Румунія	3,087	,046	2,996	3,178
V20_1	1	Німеччина	1,842	,045	1,753	1,931

		Великобританія	1,757	,035	1,689	1,825
		Румунія	2,592	,035	2,523	2,660
		2	Німеччина	2,044	,053	1,941
		Великобританія	1,838	,039	1,762	1,914
		Румунія	1,955	,034	1,887	2,022
		3	Німеччина	1,637	,027	1,584
		Великобританія	1,672	,037	1,599	1,745
		Румунія	2,028	,035	1,960	2,096
		V21_1	1	Німеччина	2,166	,045
Великобританія	1,999			,035	1,931	2,067
Румунія	1,190			,035	1,122	1,258
2	Німеччина		2,319	,053	2,215	2,422
	Великобританія		2,044	,039	1,968	2,120
	Румунія		1,358	,034	1,291	1,425
3	Німеччина		2,228	,027	2,176	2,281
	Великобританія		1,946	,037	1,874	2,018
	Румунія		1,495	,034	1,428	1,562

Додаток 8.1 Значення тесту Шеффе для змінних V22-27

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_num b	(J) wave_num b	(I-J)-відмінність середніх	Стд. Похибка	Знач.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
v22	1	2	-,10 [*]	,031	,005	-,17	-,02
		3	-,32 [*]	,028	,000	-,39	-,25
	2	1	,10 [*]	,031	,005	,02	,17
		3	-,22 [*]	,028	,000	-,29	-,15
	3	1	,32 [*]	,028	,000	,25	,39
		2	,22 [*]	,028	,000	,15	,29
v23	1	2	-,16 [*]	,033	,000	-,24	-,08
		3	-,17 [*]	,030	,000	-,24	-,10
	2	1	,16 [*]	,033	,000	,08	,24

		3	-,01	,030	,950	-,08	,06
	3	1	,17*	,030	,000	,10	,24
		2	,01	,030	,950	-,06	,08
v24	1	2	,16*	,033	,000	,08	,24
		3	,21*	,029	,000	,14	,28
	2	1	-,16*	,033	,000	-,24	-,08
		3	,05	,030	,227	-,02	,13
	3	1	-,21*	,029	,000	-,28	-,14
		2	-,05	,030	,227	-,13	,02
v25	1	2	,07	,032	,090	-,01	,15
		3	,22*	,029	,000	,15	,29
	2	1	-,07	,032	,090	-,15	,01
		3	,15*	,030	,000	,08	,22
	3	1	-,22*	,029	,000	-,29	-,15
		2	-,15*	,030	,000	-,22	-,08
v26	1	2	,07	,033	,087	-,01	,15
		3	-,13*	,030	,000	-,20	-,06
	2	1	-,07	,033	,087	-,15	,01
		3	-,20*	,031	,000	-,28	-,13
	3	1	,13*	,030	,000	,06	,20
		2	,20*	,031	,000	,13	,28
v27	1	2	,01	,028	,983	-,06	,07
		3	-,26*	,025	,000	-,32	-,20
	2	1	-,01	,028	,983	-,07	,06
		3	-,26*	,026	,000	-,33	-,20
	3	1	,26*	,025	,000	,20	,32
		2	,26*	,026	,000	,20	,33

Додаток 8.2. Значення тесту Шеффе для змінних V22-27

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_num b	(J) wave_num b	(I-J)-відмінності середніх	Стд. Похибка а	Знач.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
v22	3	4	,32*	,029	,000	,25	,39
		8	,51*	,029	,000	,44	,58
	4	3	-,32*	,029	,000	-,39	-,25
		8	,19*	,028	,000	,12	,26
	8	3	-,51*	,029	,000	-,58	-,44

		4	-,19*	,028	,000	-,26	-,12
v23	3	4	,40*	,031	,000	,33	,48
		8	-,46*	,031	,000	-,53	-,38
	4	3	-,40*	,031	,000	-,48	-,33
		8	-,86*	,030	,000	-,93	-,79
	8	3	,46*	,031	,000	,38	,53
		4	,86*	,030	,000	,79	,93
v24	3	4	,34*	,031	,000	,27	,42
		8	,14*	,030	,000	,07	,22
	4	3	-,34*	,031	,000	-,42	-,27
		8	-,20*	,030	,000	-,27	-,12
	8	3	-,14*	,030	,000	-,22	-,07
		4	,20*	,030	,000	,12	,27
v25	3	4	,29*	,030	,000	,22	,37
		8	-,28*	,030	,000	-,35	-,20
	4	3	-,29*	,030	,000	-,37	-,22
		8	-,57*	,029	,000	-,64	-,50
	8	3	,28*	,030	,000	,20	,35
		4	,57*	,029	,000	,50	,64
v26	3	4	,08	,031	,053	,00	,15
		8	1,09*	,031	,000	1,01	1,16
	4	3	-,08	,031	,053	-,15	,00
		8	1,01*	,030	,000	,94	1,08
	8	3	-1,09*	,031	,000	-1,16	-1,01
		4	-1,01*	,030	,000	-1,08	-,94
v27	3	4	,34*	,026	,000	,27	,40
		8	,69*	,026	,000	,63	,75
	4	3	-,34*	,026	,000	-,40	-,27
		8	,35*	,026	,000	,29	,42
	8	3	-,69*	,026	,000	-,75	-,63
		4	-,35*	,026	,000	-,42	-,29

Додаток 9. Оцінені маргінальні середні для змінних V22-27

4. country * wave numb						
Залежна змінна	country	wave numb	Для середнього	Стд. Похибка	95% довірчий інтервал	
					Нижня границя	Верхня границя
v22	1	Німеччина	2,124	,046	2,033	2,215
		Великобританія	1,922	,033	1,858	1,986

	2	Румунія	1,608	,035	1,540	1,676
		Німеччина	2,525	,052	2,423	2,627
		Великобританія	1,981	,035	1,911	2,050
		Румунія	1,675	,034	1,609	1,741
	3	Німеччина	2,294	,026	2,243	2,345
		Великобританія	2,049	,035	1,981	2,116
		Румунія	2,072	,033	2,007	2,137
v23	1	Німеччина	1,917	,050	1,819	2,015
		Великобританія	2,197	,035	2,127	2,266
		Румунія	3,195	,038	3,122	3,269
	2	Німеччина	2,582	,056	2,472	2,692
		Великобританія	2,163	,038	2,088	2,239
		Румунія	3,155	,036	3,084	3,226
	3	Німеччина	2,822	,028	2,767	2,877
		Великобританія	2,238	,037	2,165	2,311
		Румунія	2,844	,036	2,773	2,914
v24	1	Німеччина	3,534	,049	3,437	3,631
		Великобританія	2,912	,035	2,844	2,980
		Румунія	3,327	,037	3,254	3,399
	2	Німеччина	3,376	,055	3,268	3,485
		Великобританія	2,925	,038	2,851	2,999
		Румунія	2,998	,036	2,927	3,068
	3	Німеччина	3,096	,028	3,042	3,151
		Великобританія	2,828	,037	2,755	2,900
		Румунія	2,951	,035	2,881	3,020
v25	1	Німеччина	3,118	,049	3,022	3,213
		Великобританія	2,473	,034	2,406	2,541
		Румунія	3,264	,036	3,193	3,336
	2	Німеччина	3,049	,055	2,943	3,156
		Великобританія	2,564	,037	2,492	2,637
		Румунія	2,979	,035	2,910	3,048
	3	Німеччина	2,625	,027	2,572	2,679

v26	1	Великобританія	2,462	,036	2,391	2,533
		Румунія	2,973	,035	2,905	3,041
		Німеччина	3,577	,050	3,479	3,676
	2	Великобританія	3,368	,035	3,299	3,437
		Румунія	2,307	,038	2,233	2,381
		Німеччина	3,448	,056	3,337	3,558
	3	Великобританія	3,421	,038	3,346	3,497
		Румунія	2,307	,036	2,235	2,378
		Німеччина	3,424	,028	3,369	3,479
v27	1	Великобританія	3,364	,037	3,291	3,437
		Румунія	2,497	,036	2,426	2,567
		Німеччина	2,342	,043	2,258	2,426
	2	Великобританія	1,988	,030	1,929	2,047
		Румунія	1,462	,032	1,399	1,525
		Німеччина	2,228	,048	2,134	2,322
	3	Великобританія	2,049	,033	1,985	2,113
		Румунія	1,541	,031	1,480	1,601
		Німеччина	2,355	,024	2,308	2,402
		Великобританія	1,958	,032	1,895	2,020
		Румунія	1,906	,031	1,846	1,966
		Німеччина				
		Великобританія				
		Румунія				
		Німеччина				
		Великобританія				
		Румунія				
		Німеччина				

Додаток 10.1. Результати тесту Шеффе для змінних V28_1-37_1

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_num b	(J) wave_num b	(I-J)-відмінності середніх	Стд. Похибка	Знач.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
V28_1	1	2	,06	,048	,511	-,06	,17
		3	,39*	,043	,000	,29	,50
	2	1	-,06	,048	,511	-,17	,06
		3	,34*	,045	,000	,23	,45
	3	1	-,39*	,043	,000	-,50	-,29
		2	-,34*	,045	,000	-,45	-,23

V29_1	1	2	,16 [*]	,055	,014	,03	,29
		3	,53 [*]	,049	,000	,41	,65
	2	1	-,16 [*]	,055	,014	-,29	-,03
		3	,37 [*]	,051	,000	,24	,49
	3	1	-,53 [*]	,049	,000	-,65	-,41
		2	-,37 [*]	,051	,000	-,49	-,24
V30_1	1	2	,24 [*]	,048	,000	,12	,36
		3	,69 [*]	,043	,000	,59	,80
	2	1	-,24 [*]	,048	,000	-,36	-,12
		3	,45 [*]	,045	,000	,34	,56
	3	1	-,69 [*]	,043	,000	-,80	-,59
		2	-,45 [*]	,045	,000	-,56	-,34
V31_1	1	2	,00	,047	,999	-,11	,12
		3	,71 [*]	,042	,000	,61	,82
	2	1	,00	,047	,999	-,12	,11
		3	,71 [*]	,044	,000	,61	,82
	3	1	-,71 [*]	,042	,000	-,82	-,61
		2	-,71 [*]	,044	,000	-,82	-,61
V32_1	1	2	,27 [*]	,053	,000	,14	,40
		3	,56 [*]	,048	,000	,44	,68
	2	1	-,27 [*]	,053	,000	-,40	-,14
		3	,29 [*]	,050	,000	,17	,41
	3	1	-,56 [*]	,048	,000	-,68	-,44
		2	-,29 [*]	,050	,000	-,41	-,17
V33_1	1	2	,15 [*]	,047	,005	,04	,27
		3	,26 [*]	,043	,000	,16	,37
	2	1	-,15 [*]	,047	,005	-,27	-,04
		3	,11 [*]	,044	,048	,00	,22
	3	1	-,26 [*]	,043	,000	-,37	-,16
		2	-,11 [*]	,044	,048	-,22	,00
V34_1	1	2	,28 [*]	,059	,000	,13	,42
		3	,31 [*]	,053	,000	,18	,44
	2	1	-,28 [*]	,059	,000	-,42	-,13
		3	,03	,055	,880	-,11	,16
	3	1	-,31 [*]	,053	,000	-,44	-,18
		2	-,03	,055	,880	-,16	,11
V35_1	1	2	,17 [*]	,058	,012	,03	,32
		3	,09	,053	,236	-,04	,22
	2	1	-,17 [*]	,058	,012	-,32	-,03
		3	-,08	,055	,300	-,22	,05
	3	1	-,09	,053	,236	-,22	,04
		2	,08	,055	,300	-,05	,22

V36_1	1	2	,19 [*]	,050	,001	,07	,31
		3	-,11 [*]	,045	,043	-,22	,00
	2	1	-,19 [*]	,050	,001	-,31	-,07
		3	-,30 [*]	,047	,000	-,41	-,19
	3	1	,11 [*]	,045	,043	,00	,22
		2	,30 [*]	,047	,000	,19	,41
V37_1	1	2	,10	,055	,197	-,04	,23
		3	,38 [*]	,049	,000	,26	,50
	2	1	-,10	,055	,197	-,23	,04
		3	,28 [*]	,051	,000	,15	,40
	3	1	-,38 [*]	,049	,000	-,50	-,26
		2	-,28 [*]	,051	,000	-,40	-,15

Додаток 10.2. Результати тесту Шеффе для змінних V28_1-37_1

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_num b	(J) wave_num b	(I-J)-відмінності середніх	Стд. Похибка	Знач.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
V28_1	3	4	,02	,045	,893	-,09	,13
		8	-,38 [*]	,044	,000	-,49	-,27
	4	3	-,02	,045	,893	-,13	,09
		8	-,40 [*]	,044	,000	-,51	-,30
	8	3	,38 [*]	,044	,000	,27	,49
		4	,40 [*]	,044	,000	,30	,51
V29_1	3	4	-,11	,052	,111	-,23	,02
		8	-,72 [*]	,051	,000	-,85	-,60
	4	3	,11	,052	,111	-,02	,23
		8	-,61 [*]	,050	,000	-,74	-,49
	8	3	,72 [*]	,051	,000	,60	,85
		4	,61 [*]	,050	,000	,49	,74
V30_1	3	4	-,62 [*]	,045	,000	-,73	-,51
		8	-,86 [*]	,044	,000	-,97	-,75
	4	3	,62 [*]	,045	,000	,51	,73
		8	-,24 [*]	,044	,000	-,35	-,13
	8	3	,86 [*]	,044	,000	,75	,97
		4	,24 [*]	,044	,000	,13	,35
V31_1	3	4	-,35 [*]	,044	,000	-,45	-,24

		8	-,98 [*]	,043	,000	-1,09	-,87
	4	3	,35 [*]	,044	,000	,24	,45
		8	-,63 [*]	,043	,000	-,74	-,53
	8	3	,98 [*]	,043	,000	,87	1,09
		4	,63 [*]	,043	,000	,53	,74
V32_1	3	4	-,14 [*]	,050	,023	-,26	-,02
		8	-,07	,049	,392	-,19	,05
	4	3	,14 [*]	,050	,023	,02	,26
		8	,07	,049	,355	-,05	,19
	8	3	,07	,049	,392	-,05	,19
		4	-,07	,049	,355	-,19	,05
V33_1	3	4	-,06	,045	,459	-,17	,05
		8	,44 [*]	,044	,000	,33	,55
	4	3	,06	,045	,459	-,05	,17
		8	,49 [*]	,044	,000	,39	,60
	8	3	-,44 [*]	,044	,000	-,55	-,33
		4	-,49 [*]	,044	,000	-,60	-,39
V34_1	3	4	,09	,056	,288	-,05	,22
		8	,59 [*]	,055	,000	,45	,72
	4	3	-,09	,056	,288	-,22	,05
		8	,50 [*]	,055	,000	,36	,63
	8	3	-,59 [*]	,055	,000	-,72	-,45
		4	-,50 [*]	,055	,000	-,63	-,36
V35_1	3	4	1,85 [*]	,055	,000	1,72	1,99
		8	,12	,054	,094	-,01	,25
	4	3	-1,85 [*]	,055	,000	-1,99	-1,72
		8	-1,73 [*]	,054	,000	-1,87	-1,60
	8	3	-,12	,054	,094	-,25	,01
		4	1,73 [*]	,054	,000	1,60	1,87
V36_1	3	4	1,35 [*]	,047	,000	1,23	1,46
		8	1,04 [*]	,046	,000	,92	1,15
	4	3	-1,35 [*]	,047	,000	-1,46	-1,23
		8	-,31 [*]	,046	,000	-,42	-,20
	8	3	-1,04 [*]	,046	,000	-1,15	-,92
		4	,31 [*]	,046	,000	,20	,42
V37_1	3	4	,53 [*]	,052	,000	,40	,65
		8	,19 [*]	,051	,001	,07	,32
	4	3	-,53 [*]	,052	,000	-,65	-,40
		8	-,33 [*]	,051	,000	-,46	-,21
	8	3	-,19 [*]	,051	,001	-,32	-,07
		4	,33 [*]	,051	,000	,21	,46

Додаток 11. Маргінальні середні для змінних V28_1-37_1

4. country * wave numb						
Залежна змінна	country	wave numb	Для середнього	Стд. Похибка	95% довірчий інтервал	
					Нижня границя	Верхня границя
V28_1	1	Німеччина	3,062	,068	2,929	3,195
		Великобританія	2,833	,052	2,731	2,934
		Румунія	3,407	,053	3,303	3,511
	2	Німеччина	3,137	,081	2,979	3,295
		Великобританія	2,853	,057	2,742	2,965
		Румунія	3,169	,053	3,066	3,273
	3	Німеччина	2,609	,041	2,530	2,689
		Великобританія	2,621	,056	2,511	2,730
		Румунія	2,950	,053	2,846	3,054
V29_1	1	Німеччина	3,075	,078	2,922	3,228
		Великобританія	3,143	,059	3,026	3,259
		Румунія	4,024	,061	3,904	4,144
	2	Німеччина	2,993	,092	2,812	3,174
		Великобританія	3,010	,065	2,882	3,138
		Румунія	3,674	,060	3,556	3,792
	3	Німеччина	2,819	,047	2,728	2,911
		Великобританія	2,860	,064	2,734	2,985
		Румунія	3,179	,061	3,060	3,298
V30_1	1	Німеччина	2,399	,068	2,265	2,532
		Великобританія	3,257	,052	3,156	3,359
		Румунія	3,759	,053	3,655	3,863
	2	Німеччина	2,902	,081	2,744	3,059
		Великобританія	2,913	,057	2,801	3,025
		Румунія	3,134	,053	3,031	3,237
	3	Німеччина	2,251	,041	2,171	2,331

		Великобританія	2,804	,056	2,694	2,914
		Румунія	2,857	,053	2,753	2,961
		Німеччина	3,057	,066	2,927	3,187
V31_1	1	Великобританія	3,057	,050	2,958	3,156
		Румунія	3,889	,052	3,787	3,991
		Німеччина	2,952	,079	2,798	3,106
	2	Великобританія	3,025	,056	2,916	3,134
		Румунія	3,836	,051	3,736	3,937
		Німеччина	2,363	,040	2,285	2,440
	3	Великобританія	2,772	,055	2,665	2,879
		Румунія	3,044	,052	2,942	3,145
		Німеччина	2,706	,075	2,558	2,854
V32_1	1	Великобританія	2,539	,057	2,426	2,651
		Румунія	2,792	,059	2,676	2,908
		Німеччина	2,503	,089	2,328	2,678
	2	Великобританія	2,574	,063	2,450	2,698
		Румунія	2,215	,058	2,101	2,330
		Німеччина	2,096	,045	2,008	2,184
	3	Великобританія	2,173	,062	2,051	2,294
		Румунія	2,085	,059	1,970	2,201
		Німеччина	2,479	,068	2,346	2,611
V33_1	1	Великобританія	2,558	,051	2,457	2,658
		Румунія	2,203	,053	2,099	2,307
		Німеччина	2,302	,080	2,145	2,459
	2	Великобританія	2,686	,057	2,575	2,797
		Румунія	1,863	,052	1,760	1,965
		Німеччина	2,381	,040	2,302	2,461
	3	Великобританія	2,084	,056	1,975	2,193
		Румунія	1,793	,053	1,690	1,897
		Німеччина	2,902	,084	2,737	3,067
V34_1	1	Великобританія	2,847	,064	2,721	2,973
		Румунія	2,653	,066	2,524	2,782
		Німеччина	2,902	,084	2,737	3,067

	2	Німеччина	2,748	,100	2,553	2,944
		Великобританія	2,967	,071	2,828	3,105
		Румунія	2,016	,065	1,888	2,144
	3	Німеччина	2,805	,050	2,707	2,904
		Великобританія	2,364	,069	2,228	2,500
		Румунія	2,034	,066	1,905	2,163
V35_1	1	Німеччина	4,003	,083	3,840	4,166
		Великобританія	2,204	,063	2,080	2,328
		Румунія	4,113	,065	3,985	4,241
	2	Німеччина	3,819	,098	3,626	4,012
		Великобританія	2,023	,070	1,886	2,160
		Румунія	3,844	,064	3,718	3,971
	3	Німеччина	3,879	,050	3,781	3,976
		Великобританія	1,878	,068	1,744	2,013
		Румунія	3,381	,065	3,254	3,509
V36_1	1	Німеччина	3,373	,071	3,234	3,511
		Великобританія	2,069	,054	1,963	2,175
		Румунія	2,583	,055	2,474	2,692
	2	Німеччина	3,206	,084	3,042	3,370
		Великобританія	2,116	,059	1,999	2,232
		Румунія	2,233	,055	2,126	2,341
	3	Німеччина	3,399	,042	3,316	3,482
		Великобританія	1,856	,058	1,742	1,970
		Румунія	2,167	,055	2,059	2,275
V37_1	1	Німеччина	3,905	,078	3,752	4,059
		Великобританія	3,063	,060	2,947	3,180
		Румунія	3,358	,061	3,238	3,478
	2	Німеччина	3,584	,093	3,402	3,765
		Великобританія	3,017	,066	2,889	3,146
		Румунія	3,347	,061	3,228	3,465
	3	Німеччина	3,209	,047	3,117	3,300

		Великобританія	2,579	,064	2,452	2,705
		Румунія	2,982	,061	2,863	3,102

Додаток 11.1. Результати тесту Шеффе для змінних V44-45

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_num b	(J) wave_num b	(I-J)-відмінність середніх	Стд. Похибка	Знач.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
v44	1	2	,16*	,034	,000	,08	,24
		3	,09*	,030	,009	,02	,17
	2	1	-,16*	,034	,000	-,24	-,08
		3	-,07	,032	,100	-,15	,01
	3	1	-,09*	,030	,009	-,17	-,02
		2	,07	,032	,100	-,01	,15
v45	1	2	-,10*	,029	,002	-,18	-,03
		3	-,34*	,026	,000	-,41	-,28
	2	1	,10*	,029	,002	,03	,18
		3	-,24*	,027	,000	-,31	-,17
	3	1	,34*	,026	,000	,28	,41
		2	,24*	,027	,000	,17	,31

Додаток 11.2. Результати тесту Шеффе для змінних V44-45

Множинні порівняння							
Шеффе							
Залежна змінна	(I) wave_num b	(J) wave_num b	(I-J)-відмінність середніх	Стд. Похибка	Знач.	95% довірчий інтервал	
						Нижня границя	Верхня границя
v44	3	4	,05	,032	,327	-,03	,13
		8	,21*	,032	,000	,13	,29
	4	3	-,05	,032	,327	-,13	,03
		8	,16*	,031	,000	,09	,24
	8	3	-,21*	,032	,000	-,29	-,13
		4	-,16*	,031	,000	-,24	-,09
v45	3	4	-,73*	,028	,000	-,80	-,66

		8	,69*	,027	,000	,63	,76
	4	3	,73*	,028	,000	,66	,80
		8	1,42*	,027	,000	1,36	1,49
	8	3	-,69*	,027	,000	-,76	-,63
		4	-1,42*	,027	,000	-1,49	-1,36

Додаток 12. Результати маргінальних середніх для змінних V44-45

4. country * wave numb						
Залежна змінна	country	wave numb	Для середнього	Стд. Похибка	95% довірчий інтервал	
					Нижня границя	Верхня границя
v44	1	Німеччина	2,805	,050	2,706	2,903
		Великобританія	2,576	,037	2,504	2,648
		Румунія	2,551	,037	2,477	2,624
	2	3	2,333	,059	2,218	2,449
		4	2,612	,040	2,533	2,690
		8	2,368	,037	2,296	2,441
	3	3	2,635	,029	2,578	2,692
		4	2,542	,039	2,465	2,619
		8	2,326	,037	2,255	2,398
v45	1	Німеччина	2,343	,044	2,257	2,428
		Великобританія	3,619	,032	3,556	3,681
		Румунія	1,904	,032	1,841	1,967
	2	3	2,806	,051	2,706	2,906
		4	3,502	,035	3,434	3,571
		8	2,180	,032	2,118	2,243
	3	3	3,060	,025	3,010	3,109
		4	3,664	,034	3,597	3,731
		8	2,428	,032	2,365	2,490

Додаток 13. Таблиці довимірного розподілу для змінної V4

			COUNTR Y			Всього
			Німеччин а	Великобр итанія	Румуні я	
v4	1	Частота	203	84	133	420
	Місце проживання	% в COUNTR	15,8%	9,6%	13,0%	13,2 %

		Y				
	2	Частота	61	14	84	159
	Расова та етнічна приналежні сть	% в COUNTR Y	4,7%	1,6%	8,2%	5,0%
	3	Частота	193	61	72	326
	Стать	% в COUNTR Y	15,0%	7,0%	7,1%	10,2 %
	4	Частота	59	22	108	189
	Вікова група	% в COUNTR Y	4,6%	2,5%	10,6%	5,9%
	5	Частота	33	19	38	90
	Релігія	% в COUNTR Y	2,6%	2,2%	3,7%	2,8%
	6	Частота	9	2	12	23
	Політичні преференції	% в COUNTR Y	,7%	,2%	1,2%	,7%
	7	Частота	49	60	0	109
	Національні сть	% в COUNTR Y	3,8%	6,9%	,0%	3,4%
	8	Частота	343	340	327	1010
	Сімейний статус	% в COUNTR Y	26,7%	38,9%	32,0%	31,8 %
	9	Частота	32	11	58	101
	Соціальний клас	% в COUNTR Y	2,5%	1,3%	5,7%	3,2%
	10	Частота	57	15	121	193
	Регіон	% в COUNTR Y	4,4%	1,7%	11,9%	6,1%
	99	Частота	248	245	68	561
	Не відповідь	% в COUNTR	19,3%	28,1%	6,7%	17,6 %

		Y				
Всього		Частота	1287	873	1021	3181
		% в COUNTRY Y	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Додаток 14. Таблиці двовимірного розподілу для змінної V63

			COUNTRY			Всього
			Німеччина	Великобританія	Румунія	
v63	Дуже гордий	Частота	155	379	463	997
		% в COUNTRY	14,8%	45,9%	45,8%	34,6%
	В деякій мірі гордий	Частота	529	340	486	1355
		% в COUNTRY	50,4%	41,2%	48,1%	47,0%
	Не дуже гордий	Частота	269	89	53	411
		% в COUNTRY	25,6%	10,8%	5,2%	14,3%
	Взагалі не відчуваю гордості	Частота	96	17	8	121
		% в COUNTRY	9,2%	2,1%	,8%	4,2%
Всього		Частота	1049	825	1010	2884
		% в COUNTRY	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Додаток 15. Таблица двовимірного розподілу для першої хвилі та змінної V67

			Country		Всього
			Велика Британія	Румунія	
v67	Багато	Частота	189	88	277
		% в	18,1%	8,8%	13,5%

		Country			
	Достатньо багато	Частота	387	305	692
		% в Country	37,0%	30,5%	33,8%
	Важко відповісти	Частота	0	14	14
		% в Country	,0%	1,4%	,7%
	Не багато	Частота	377	489	866
		% в Country	36,1%	48,9%	42,3%
	Взагалі не чув	Частота	92	104	196
		% в Country	8,8%	10,4%	9,6%
	Всього		Частота	1045	1000
			% в Country	100,0%	100,0%

Додаток 16. Таблиця двовимірного розподілу для третьої хвилі і та змінної V65

			country		
			Великобританія	Румунія	
Q16 Heard or read about [the European Union]	Багато	Частота	143	96	239
		% в country	16,5%	9,6%	12,8%
	Достатньо багато	Частота	317	462	779
		% в country	36,6%	46,0%	41,7%
	Важко відповісти	Частота	21	2	23
		% в country	2,4%	,2%	1,2%
	Не багато	Частота	305	348	653
		% в country	35,2%	34,7%	34,9%
	Взагалі не чув	Частота	80	96	176
		% в country	9,2%	9,6%	9,4%
Всього		Частота	866	1004	1870
		% в country	100,0%	100,0%	100,0%

Додаток 17. Таблиця двовимірного розподілу для першої хвилі та питання V68

			country			
			Німеччина	Великобританія	Румунія	Всього
Переваги від членства у ЄС	Має вигоду	Частота	1083	409	578	2070
		% в country	57,8%	39,3%	57,8%	52,9%
	Не має вигоду	Частота	366	327	90	783
		% в country	19,5%	31,4%	9,0%	20,0%
	Ніколи не чув про ЄС	Частота	8	23	0	31
		% в country	,4%	2,2%	,0%	,8%
	Важко відповісти	Частота	416	282	332	1030
		% в country	22,2%	27,1%	33,2%	26,3%
Всього		Частота	1873	1041	1000	3914
		% в country	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Додаток 18. Таблиця двовимірного розподілу для другої хвилі та питання V70_1

			Country_New	Всього
			Румунія	
Q21_1 Benefits from being member of [European Union]: EU MEMBERS	Величезна вигода	Частота	30	30
		% в Country_New	3,5%	3,5%
	Значною мірою вигода	Частота	272	272
		% в Country_New	31,3%	31,3%
	Дещо вигідно	Частота	293	293
		% в Country_New	33,7%	33,7%
	Лише невелика вигода	Частота	163	163
		% в Country_New	18,8%	18,8%
	Не має	Частота	111	111

	вигоди взагалі	% в Country_New	12,8%	12,8%
Всього		Частота	869	869
		% в Country_New	100,0%	100,0%

Додаток 19. Таблиця двовимірного розподілу для третьої хвилі та питання V66

Таблиця спряженості Q17 Benefits from being member of [the European Union] * country					
			country		Всього
			Великобританія	Румунія	
Q17 Benefits from being member of [the European Union]	Величезна вигода	Частота	22	38	60
		% в country	3,0%	4,4%	3,8%
	Значною мірою вигода	Частота	124	118	242
		% в country	17,2%	13,7%	15,3%
	Дещо вигідно	Частота	253	408	661
		% в country	35,0%	47,4%	41,8%
	Лише невелика вигода	Частота	229	221	450
		% в country	31,7%	25,7%	28,4%
	Не має вигоди взагалі	Частота	94	75	169
		% в country	13,0%	8,7%	10,7%

Додаток 20. Таблиця двовимірного розподілу для другої хвилі та питання V72

			Country_New	Всього
			Румунія	
Q23 EU should have more power than national	Набагато більше	Частота	39	39
		% в Country_New	4,8%	4,8%
	Більше	Частота	248	248

government		% в Country_New	30,8%	30,8%
	Так само	Частота	333	333
		% в Country_New	41,3%	41,3%
	Менше	Частота	135	135
		% в Country_New	16,7%	16,7%
	Набагато менше	Частота	51	51
		% в Country_New	6,3%	6,3%
Всього		Частота	806	806
		% в Country_New	100,0%	100,0%

Додаток 21. Таблиця двовимірного розподілу для третьої хвилі та питання V68

			country		
			Велика Британія	Румунія	Всього
Q19 EU should have more power than national government	Набагато більше	Частота	8	13	21
		% в country	1,1%	1,5%	1,3%
	Більше	Частота	30	114	144
		% в country	4,3%	13,4%	9,2%
	Так само	Частота	165	424	589
		% в country	23,4%	49,7%	37,8%
	Менше	Частота	292	246	538
		% в country	41,5%	28,8%	34,6%

	Набагато менше	Частота	209	56	265
		% в country	29,7%	6,6%	17,0%
Всього		Частота	704	853	1557
		% в country	100,0%	100,0%	100,0%

Додаток 22. Таблиця двовимірного розподілу для третьої хвилі та питання V67

			country		
			Велика Британія	Румунія	
Q18 [Country] should follow decisions of [the European Union]	Дуже згоден	Частота	12	61	73
		% в country	1,6%	7,0%	4,5%
	Згоден	Частота	96	270	366
		% в country	12,5%	31,2%	22,4%
	Ні згоден, ні не згоден	Частота	149	348	497
		% в country	19,5%	40,2%	30,5%
	Не згоден	Частота	333	124	457
		% в country	43,5%	14,3%	28,0%
Всього	Дуже не згоден	Частота	175	63	238
		% в country	22,9%	7,3%	14,6%
		Частота	765	866	1631
		% в country	100,0%	100,0%	100,0%

Додаток 23. Таблиця двовимірного розподілу для другої хвилі та питання V73

			Country_New	
			8,00	Всього
Q24a Vote	За	Частота	626	

if referendum to become new member		% в Country_New	73,9%	73,9%
	Проти	Частота	165	165
		% в Country_New	19,5%	19,5%
	Важко відповісти	Частота	56	56
		% в Country_New	6,6%	6,6%
Всього		Частота	847	847
		% в Country_New	100,0%	100,0%

Додаток 24. Таблиця двовимірного розподілу для третьої хвилі та питання V70

			country		
			Велика Британія	Румунія	
Q21 EU members: Referendum to remain member	За	Частота	300	555	855
		% в country	37,1%	61,2%	49,8%
	Проти	Частота	319	171	490
		% в country	39,4%	18,9%	28,6%
	Важко відповісти	Частота	190	181	371
		% в country	23,5%	20,0%	21,6%
Всього		Частота	809	907	1716
		% в country	100,0%	100,0%	100,0%

Додаток 25. Кореляція між ознаками

Кореляції				
		Q1d How close do you feel to: [Continent]?	Q18 [Country] should follow decisions of [the European	Q19 EU should have more power than national government

			Union]	
Q1a How close do you feel to: town - city?	Корреляция Пирсона	,162**	,010	,014*
	Знч.(2-сторон)	,000	,131	,045
	N	44417	22367	20667
Q1b How close do you feel to: [County]?	Корреляция Пирсона	,240**	-,024**	-,004
	Знч.(2-сторон)	,000	,000	,578
	N	44379	22214	20537
Q1c How close do you feel to: [Country]?	Корреляция Пирсона	,335**	,005	-,029**
	Знч.(2-сторон)	,000	,433	,000
	N	44436	22282	20597
Q1d How close do you feel to: [Continent]?	Корреляция Пирсона	1	,197**	,134**
	Знч.(2-сторон)		,000	,000
	N	44496	22128	20464
Q4a Proud of: way democracy works	Корреляция Пирсона	,131**	,108**	,031**
	Знч.(2-сторон)	,000	,000	,000
	N	44258	22389	20688
Q4b Proud of: its political influence in the world	Корреляция Пирсона	,102**	,097**	,053**
	Знч.(2-сторон)	,000	,000	,000
	N	44143	22327	20634
Q4c Proud of: [Country's] economic achievements	Корреляция Пирсона	,109**	,112**	,062**
	Знч.(2-сторон)	,000	,000	,000
	N	44199	22325	20641
Q4d Proud of: its social security system	Корреляция Пирсона	,128**	,137**	,059**
	Знч.(2-сторон)	,000	,000	,000
	N	44230	22379	20685

Q4e Proud of: its scientific and technological achievements	Корреляция Пирсона	,125 ^{**}	,009	-,038 ^{**}
	Знч.(2- сторон)	,000	,163	,000
	N	44188	22344	20662
Q4f Proud of: its achievements in sports	Корреляция Пирсона	,060 ^{**}	-,037 ^{**}	,009
	Знч.(2- сторон)	,000	,000	,200
	N	44205	22356	20668
Q4g Proud of: its achievements in the arts and literature	Корреляция Пирсона	,103 ^{**}	,006	,013
	Знч.(2- сторон)	,000	,332	,071
	N	44144	22340	20649
Q4h Proud of: [Country's] armed forces	Корреляция Пирсона	,016 ^{**}	-,010	,031 ^{**}
	Знч.(2- сторон)	,001	,146	,000
	N	43116	21491	19831
Q4i Proud of: its history	Корреляция Пирсона	,034 ^{**}	-,053 ^{**}	-,025 ^{**}
	Знч.(2- сторон)	,000	,000	,000
	N	44170	22344	20657
Q4j Proud of: fair treatment of all groups in society	Корреляция Пирсона	,105 ^{**}	,087 ^{**}	,072 ^{**}
	Знч.(2- сторон)	,000	,000	,000
	N	44198	22350	20654
Q12 How proud are you of being [Country Nationality]	Корреляция Пирсона	,062 ^{**}	,009	,026 ^{**}
	Знч.(2- сторон)	,000	,182	,000
	N	43193	21875	20130
REGR factor score 1 for analysis 3	Корреляция Пирсона	,040 ^{**}	-,009	-,002
	Знч.(2- сторон)	,000	,201	,798
	N	37776	19276	18026
REGR factor score 2 for	Корреляция Пирсона	-,014 ^{**}	-,023 ^{**}	,005

analysis 3	Знч.(2-сторон)	,007	,001	,498
	N	37776	19276	18026
country	Корреляция Пирсона	-,266**	-,410**	-,371**
	Знч.(2-сторон)	,000	,000	,000
	N	3548	1631	1557

Додаток 26. Оцінки параметрів порядкової регресії

Оцінка параметрів								
		Оцінка	Стд. Похибка	Вальд	ст.с в.	Знч.	95% Довірчий інтервал	
							Нижня Границя	Верхня Границя
Поріг	[V7 = 1]	- 2,035	,211	93,075	1	,000	- 2,448	-1,622
	[V7 = 2]	,796	,201	15,646	1	,000	,402	1,190
	[V7 = 3]	,844	,201	17,526	1	,000	,449	1,238
	[V7 = 4]	2,803	,245	130,685	1	,000	2,322	3,283
Положення	[V8=1]	- 4,423	,253	304,584	1	,000	- 4,920	-3,926
	[V8=2]	- 1,565	,190	68,197	1	,000	- 1,937	-1,194
	[V8=3]	-,304	,480	,401	1	,527	- 1,244	,637
	[V8=4]	-,928	,170	29,882	1	,000	- 1,261	-,596
	[V8=5]	0 ^a	.	.	0	.	.	.
	[V68=1]	,048	,529	,008	1	,928	-,989	1,085
	[V68=2]	,632	,237	7,137	1	,008	,168	1,096
	[V68=3]	,542	,174	9,668	1	,002	,200	,884
	[V68=4]	,137	,163	,704	1	,402	-,183	,456
	[V68=5]	0 ^a	.	.	0	.	.	.

	[country_ne w=2,00]	,011	,139	,006	1	,938	-,261	,282
	[country_ne w=3,00]	0 ^a	.	.	0	.	.	.

